

TvMR

MENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 ENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 NMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 MENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 TENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 NMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 CHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 ENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 CHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 CHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 RECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN
 ENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTENMENSENRECHTEN

zeventiende jaargang • juli-augustus-september 2019 • nr. 3
 driemaandelijke uitgave

TvMR is een initiatief van de Liga voor Mensenrechten v.z.w.

Themanummer klimaat en mensenrechten	Update	2
	• Jaarlijkse leedag: de toekomst van de Liga	
	• De kijk van de Liga op de Vlaamse startnota	
	• Gerrit Loots en Jihad van de Moeders winnen Prijs voor Mensenrechten 2019	
	Editoriaal	3
	• Themanummer klimaat en mensenrechten <i>Laurens Lavrysen</i>	
	Artikel	4
	• Klimaatmigratie en -ontheemding - welke rol voor internationale mensenrechten? <i>Deborah Casalin</i>	
	• Groeiagnosticisme: naar een herijking van het gelijkheidsbeginsel <i>Wouter Vandenhole</i>	
	• Klimaat, rechter, mensenrechten. Opmerkingen naar aanleiding van Urgenda <i>Ingrid Leijten</i>	
• De ongemakkelijke waarheden van de eco-generatie – de rol van kinderen en van jongeren in <i>global climate governance</i> <i>Kata Dozsa</i>		
• Kunnen mensenrechten het klimaat redden? Uitdagingen en opportuniteiten voor de systeemrebellie <i>Vincent Bellinkx</i>		
Interview	29	
• 'Klimaat- en mensenrechtenbewegingen hebben elkaar nodig' TvMR sprak met met Valerie Del Re, directeur van Greenpeace <i>Catherine Van de Heyning</i>		
• 'Ik zal als democraat strijdend ten onder gaan' TvMR sprak met Jan Mertens <i>Dominique De Meyst</i>		

Afgiftekantoor: 9000 Gent Nieuwevaart
 Bg TvMR PA3A9108

Afzendadres: Liga voor Mensenrechten
 Gebroeders De Smetstraat 75
 9000 Gent

V.U.: Kati Verstrepen
 Gebroeders De Smetstraat 75
 9000 Gent

LIGA VOOR
 MENSENRECHTEN

WWW.MENSENRECHTEN.BE

TvMR

Tijdschrift voor Mensenrechten
Driemaandelijks uitgave
Verschijnt vier keer per jaar
Aanbevolen citeerwijze: TvMR

ISSN 1379-0250

Redactie

Hoofredacteur: Laurens Lavrysen
Eindredactie: Fabian Van Samang
Redactie: Charlotte Campo, Deborah Casalin, Charline Daelman, Caroline De Geest, Paul De Hert, Dominique De Meyst, Willem Debeuckelaere, Hadjira Hussain Khan, Véronique Joosten, Eline Kindt, Marika Lefevre, Mathieu Leloup, Michaël Merrigan, Paul Pataer, Louise Reyntjes, Stijn Smet, Thea Staes, Maxime Stroobant, Jozefien Van Caeneghem, Catherine Van De Heyning, Arne Vandenbogaerde.

Tijdschrift voor Mensenrechten is een initiatief van de Liga voor Mensenrechten vzw.

Abonnement op TvMR?
<https://tvmr.mensenrechten.be/>

Redactiesecretariaat

Liga voor Mensenrechten vzw
Gebroeders De Smetstraat 75, 9000 Gent
tel: 09 223 07 38
e-mail: info@menserenrechten.be
website: <https://menserenrechten.be>

Redactionele samenwerking en disclaimer

Het Tijdschrift voor Mensenrechten is een initiatief van de Liga voor Mensenrechten vzw. De redactie heeft een volstrekt autonoom statuut. Het TvMR strekt tot het aanmoedigen van het onderzoek naar actuele mensenrechtenthema's en het verspreiden van de kennis hierover.

Voor publicatie aangeboden teksten, arresten en vonnissen en te bespreken boeken mogen rechtstreeks naar het redactiesecretariaat worden gestuurd. De redactie behoudt zich alle rechten voor de publicatie van ingezonden artikels, werken, advertenties, e.d. te weigeren. Aan de totstandkoming van deze publicatie is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden de redactie en de uitgever geen verantwoordelijkheid. Elke auteur is verantwoordelijk voor zijn/haar eigen redactionele bijdragen.

Jaarabonnementen tijdschriften

Abonnement op Tijdschrift voor Mensenrechten: €35
Abonnement op Fatik, tijdschrift voor Strafrecht en Gevangeniswezen: €40
Abonnement op beide tijdschriften: €70
Steunabonnement op beide tijdschriften: €96

rek.nr. BE34 0011 2701 3290

Meer informatie bij Liga voor Mensenrechten.

TvMR online

Je kan TvMR online raadplegen.
Het meest recente nummer is beschikbaar voor abonnees.

© Niets uit deze publicatie mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische gegevensdragers of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande, uitdrukkelijke en schriftelijke toestemming van de uitgever.

Jaarlijkse ledendag: de toekomst van de Liga

Op 15 juni organiseerde de Liga voor Mensenrechten haar jaarlijkse ledendag. De dag werd afgetrapt met een boodschap van Naima Cherkaoui waarin ze wees op het belang van zelfzorg voor mensenrechtenactivisten. Daarna werden de vijf genomineerden voor de Prijs voor Mensenrechten 2019 voorgesteld en konden de aanwezige leden elk hun stem uitbrengen.

Vervolgens konden we genieten van de lezing van Raf Debaene die als filosoof een nieuwe, inspirerende blik op mensenrechten als concept wierp: "Mensenrechten mogen niet enkel iets juridisch afdwingbaar zijn," stelde hij. "Mensenrechten zijn symbolisch. Ze verbinden ons als mensen." Tenslotte werd gebrainstormd over de toekomstplannen van de Liga aan de hand van enkele complexe vragen: Hoe kunnen we mensenrechten beter voorstellen als een positief en inclusief verhaal? Wat betekent de recente verkiezingsuitslag voor de werking van de Liga? Het was zowel voor de organisatie van de Liga als voor de aanwezige leden een leerrijke en motiverende middag.

De Liga hoopt alle aanwezigen en nog veel meer leden volgend jaar terug te zien.

De kijk van de Liga op de Vlaamse startnota

Op 12 augustus lanceerde Bart De Wever zijn Vlaamse startnota als uitgangspunt voor de Vlaamse regeringsonderhandelingen. Net als vele andere organisaties wierp ook de Liga een blik op deze nota. Vanuit een mensenrechtentoptiek formuleerde de Liga volgende tips en bedenkingen bij de nota. De Liga roept op om van Vlaanderen een voorloper te maken in een ethische data-economie met respect voor ieders privacy. Daarnaast stelt de Liga een aantal vragen bij de voorstellen in de nota die betrekking hebben op inburgering. Ook wat betreft armoede- en klimaatmaatregelen vraagt de Liga aan de Vlaamse onderhandelaars om wat ambitieuzer te zijn. Tenslotte waarschuwt de Liga dat de levensbeschouwelijke neutraliteit in het onderwijs voor leerlingen niet in overeenstemming is met de vrijheid van religie in België.

Meer informatie over de opmerkingen van de Liga kan gevonden worden op <https://menserenrechten.be>. De mensenrechtenevaluatie van de Liga werd bezorgd aan de onderhandelende partijen, met het oog op het verzekeren van respect voor mensenrechten door de volgende Vlaamse regering.

Gerrit Loots en Jihad van de Moeders winnen Prijs voor Mensenrechten 2019

Jaarlijks reikt de Liga voor Mensenrechten haar Prijs uit aan personen of organisaties die zich verdienstelijk hebben ingezet voor de mensenrechten. Dit jaar is dat Prof. dr. Gerrit Loots en Jihad van de Moeders geworden voor hun onuitputtelijke inzet om de Belgische kinderen van Syriëgangers die momenteel vastzitten in kampen Syrië en Irak terug naar België te brengen. Prof. Loots en zijn team van psychologen, pedagogen en artsen trokken ondertussen tweemaal naar de kampen om in kaart te brengen wie de kinderen zijn en in welke omstandigheden zij moeten zien te overleven. Jihad van de Moeders is een organisatie van moeders van Syriëgangers die elke donderdag samenkomen om op te roepen voor de terugkeer van hun kleinkinderen, maar ook preventieve acties ondernemen tegen extremisme in onze maatschappij. De Prijs wordt feestelijk uitgereikt in Brussel op 7 december. Meer informatie kan gevonden worden op <https://prijs.mensenrechten.be>.

Themanummer klimaat en mensenrechten

Vorig jaar vierden we zeventig jaar Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. De uitdagingen voor de waardigheid van de menselijke persoon, die aan de mensenrechten ten grondslag ligt, zijn in die periode sterk geëvolueerd. Dit vraagt een continue reflectie over de relevantie van mensenrechten bij het formuleren van een antwoord op hedendaagse maatschappelijke problemen. Wereldwijd is hét maatschappelijk probleem bij uitstek ongetwijfeld klimaatverandering. 2019 is het jaar waarin het klimaatthema, dankzij de klimaatspijbelars, amper uit het nieuws weg te branden was. 2019 is ook het jaar waarin wereldwijd recordtemperaturen werden gemeten, en het jaar dat aangeeft dat we goed op weg zijn om het record van wereldwijde jaarlijkse CO₂-uitstoot te verbreken. Het is dan ook het uitgelezen moment om een themanummer aan klimaat en mensenrechten te wijden. De relatie tussen mensenrechten en klimaatverandering is veelzijdig. Klimaatverandering vormt enerzijds een van de grootste bedreigingen voor mensenrechten, zoals het recht op leven, een gezond leefmilieu, huisvesting, voedsel en water. Anderzijds kunnen mensenrechten ingeroepen worden in een poging de oorzaken van klimaatverandering aan te pakken of de gevolgen hiervan te verzachten. In dit nummer onderzoeken we zowel het potentieel als de beperkingen van het recht van de mensenrechten in relatie tot klimaatverandering. Deborah Casalin onderzoekt in haar artikel de rol van mensenrechten bij het bieden van een antwoord op klimaatonthemding, met een specifieke focus op de vraag naar de meerwaarde van een nieuw *'right not to be displaced'*. Hoewel mensenrechten an sich niet volstaan om een dergelijke antwoord bieden, kunnen zij wel belangrijke richtsnoeren bieden bij het voorkomen, opvangen en compenseren van klimaatonthemding.

In een kritisch artikel buigt Vincent Bellinkx zich over de beperkingen van de mensenrechten om een antwoord te bieden op klimaatverandering. Bellinkx bekritiseert het antropocentrisch karakter van de mensenrechten en het feit dat het diffuse en grensoverschrijdend karakter van de klimaatproblematiek voor conceptuele hordes zorgt op vlak van de juridische afdwingbaarheid van mensenrechten in deze context. Ten slotte vraagt Bellinkx zich af of mensenrechten wel in staat zijn om de oorzaak van de ecologische crisis aan te pakken wegens hun inbedding in het kapitalistisch groeiemodel.

Wouter Vandenhole bouwt verder op die gedachte door na te gaan hoe het recht van de mensenrechten kan aangepast worden om deze laatste beperking te overstijgen. In een wereld met grenzen kan economische groei niet de motor zijn van progressieve realisatie van socio-economische mensenrechten. Daarom is het volgens Vandenhole nodig om het gelijkheidsbeginsel te hertekenen, met een focus op het voorkomen en aanpakken van sociaaleconomische ongelijkheid. De vraag rijst echter of de hiervoor vereiste hertekening van machtsrelaties binnen het bereik van het recht ligt.

Ook Kata Dozsa gaat in haar artikel in op de beperkingen van het mensenrechtenkader, met een focus op participatie van kinderen en jongeren in klimaatbeleid. Volgens Dozsa ondermijnt de bekwaamheidsvereiste het potentieel van het Kinderrechtenverdrag om op dit vlak bij te dragen tot adequate participatie, wat weerspiegeld wordt in de gebrekkige participatie van kinderen en jongeren in het VN-klimaatbeleid. Het gebrekkige kinderrechtenkader wordt echter ingehaald door de realiteit, dank zij de opkomst van de wereldwijde *grassroots*-beweging van jongeren voor het klimaat en door de betrokkenheid van jongeren bij klimaatzaken.

Klimaatzaken vormen dan weer het onderwerp van het artikel door Ingrid Leijten, die enkele voorlopige lessen trekt uit de Nederlandse *Urgenda*-zaak waarin mensenrechten een cruciale rol speelden. Volgens Leijten schuilt de uitdaging voor rechters in het vertalen van abstracte principes in concrete verplichtingen, wat extra bemoeilijkt wordt bij toekomstige en onspecifieke schade. Rechters zijn bovendien beperkt door hun institutionele positie, al kan hun taakomschrijving misschien wel veranderen in het licht van de klimatologische noodzaak.

In twee interviews kijken we ten slotte naar de rol die mensenrechten kunnen spelen buiten het strikte domein van het recht. Publicist Jan Mertens benadrukt de nood aan een brede invulling van het concept burgerschap, met inbegrip van toekomstige generaties, in het democratisch debat over de invulling van het recht op een gezond leefmilieu. Greenpeace België-directeur Valerie Del Re legt dan weer de nadruk op de noodzaak van coalitievorming tussen klimaat- en mensenrechtenbewegingen en op het belang van de mensenrechten bij het beschermen van klimaatactivisten.

Dit themanummer kwam mee tot stand dankzij de medewerking van Arne Vandenbogaerde, Catherine Van De Heyning en Deborah Casalin.

Laurens Lavrysen*

* Laurens Lavrysen is postdoctoraal onderzoeker aan het Human Rights Centre van de UGent en hoofdredacteur van het Tijdschrift voor Mensenrechten.

Klimaatmigratie en -ontheemding - welke rol voor internationale mensenrechten?

Deborah Casalin*

Volgens het VN-Bureau voor Coördinatie van Humanitaire Zaken (UNOCHA) zijn meer dan 90% van de rampen in de wereld klimaatgerelateerd. De ernst van deze rampen zal alleen maar toenemen ten gevolge van de klimaatverandering.¹ Al in 2018 werden meer dan zestien miljoen mensen ontheemd door rampen die aan het klimaat gerelateerd waren. Het is duidelijk dat massale ontheemding door de gevolgen van klimaatverandering al een realiteit is.² Hoewel deze ontheemding de grootste impact heeft op mensen in het Zuiden, leiden extreme weersomstandigheden in rijkere landen ook al tot ontheemding en hervestiging, bijvoorbeeld door overstromingen en orkanen in Noord-Amerika, Europa, China en Japan. Klimaatmigratie en -ontheemding hebben daarom een wereldwijd belang.³

Ontheemding door rampen is slechts het meest zichtbare deel van het probleem. Klimaatmigratie en -ontheemding nemen vele vormen aan: ze kunnen plotseling of geleidelijk zijn, en klimaatverandering is niet altijd gemakkelijk te identificeren als de oorzaak.⁴ Een voorbeeld is de migratie van plattelandsbewoners om hun economische situatie te verbeteren, omdat landbouw bemoeilijkt wordt door de effecten van klimaatverandering, zoals toenemende droogte. Er zijn ook verschillende niveaus van vrijwilligheid om te vertrekken omwille van klimaatgerelateerde redenen. Scenario's variëren, bijvoorbeeld, van de bovengenoemde situatie waarin mensen zelf beslissen om te verhuizen,

tot rampen waarbij mensen gedwongen moeten vluchten om te overleven. Vaak hebben mensen met meer middelen de mogelijkheid om hun migratie te plannen, terwijl de armsten en meest kwetsbaren meer moeite hebben om uit risicovolle gebieden te vertrekken.⁵

Ontheemdingexperts schetsen vijf hoofdscenario's voor klimaatmigratie en -ontheemding.⁶

1. Geleidelijke migratie als gevolg van langzaam optredende effecten van klimaatverandering, zoals toenemende droogte en terugkerende overstromingen.
2. Plotselinge ontheemding door natuurrampen. In sommige gevallen is geconstateerd dat mensen in zulke situaties lange tijd ontheemd blijven, omdat hun terugkeer om veiligheids- of economische redenen bemoeilijkt wordt.⁷
3. Hervestiging door klimaatadaptatiemaatregelen, bijvoorbeeld het verbod op bewoning in gebieden met een hoog ramprisico. Op de Filipijnen, in India en in China, de drie landen waar 60% van de ontheemding door rampen plaatsvond in 2018, ontstond veel ontheemding door evacuaties uit risicovolle gebieden.⁸
4. Ontheemding veroorzaakt door gewelddadige conflicten over natuurlijke hulpbronnen, die door klimaatverandering schaarser worden.

* Deborah Casalin is doctoraatsonderzoeker aan de Law and Development Research Group van de Universiteit Antwerpen.

1 UNOCHA, *Global Humanitarian Overview*, New York, United Nations, 2019, p. 24.

2 Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC), *Global Report on Internal Displacement 2019*, Genève, IDMC, 2019, p. 7.

3 D. Manou & A. Mitr, "Climate change, migration and human rights", in Dimitra Manou et al (eds), *Climate change, migration and human rights: law and policy perspectives*, London, Routledge, 2017, p.5.

4 In dit artikel wordt 'ontheemding' specifiek gebruikt om een situatie te beschrijven waar mensen gedwongen of verplicht zijn om hun thuis of woonplaats te verlaten (zie definitie van 'displacement' in *Guiding Principles on Internal Displacement*, par. 2). 'Migratie' wordt gebruikt als algemenere term voor de verplaatsing van mensen, ongeacht of dit gedwongen is of niet.

5 E. Ferris, "Governance and climate change-induced mobility: international and regional frameworks", in D. Manou et al (eds), *supra* n. 3, 13 – 14.

6 W. Kälin & H. Entwisle Chapuisat, "Displacement in the context of disasters and climate change", in S.C. Breau & K.L.H. Samuel (red.), *Research Handbook on Disasters and International Law*, Cheltenham, Edward Elgar, 2016, p. 361. De informatie in de lijst beneden komt uit deze bron, tenzij anders aangegeven.

7 M. Bradley, "More than Misfortune: Recognizing Natural Disasters as a Concern for Transitional Justice", *International Journal of Transitional Justice*, 2017, jrg. 11, nr. 3, p. 406 – 412.

8 IDMC, *supra* n. 1, p. 7.

5. Migratie en ontheemding veroorzaakt door een mix van geleidelijke en plotselinge klimaateffecten, zoals in het geval van laaggelegen eilandstaten die onbewoonbaar worden door een combinatie van een stijgende zeespiegel, evenals extreme weersomstandigheden zoals stormen.

Mensenrechten kunnen op zich geen voldoende antwoord bieden op de globale uitdagingen verbonden aan klimaatmigratie en -ontheemding. Niettemin bevatten ze belangrijke beschermingen voor mensen die actueel of potentieel geconfronteerd worden met deze situaties. Dit artikel beoogt een overzicht te geven van die beschermingen in verschillende fases, namelijk: voorkomen van ontheemding; de rechten van personen tijdens ontheemding of migratie; en remedies voor schendingen in verband met verplaatsing. Daarbij zullen ook verbanden met andere relevante domeinen van internationaal recht worden gelegd. Het artikel zal worden afgesloten met enkele overwegingen over de potentiële toegevoegde waarde en beperkingen van mensenrechten bij het aangaan van de uitdagingen van klimaatmigratie en -ontheemding.

Internationale mensenrechten en preventie van klimaatontheemding

Een aantal mensenrechten impliceren een bescherming tegen ontheemding, zoals het recht op vrij verkeer en verblijf, het recht op privacy, en het recht op adequate huisvesting. Het *'right not to be displaced'* was een hoeksteen van de *Guiding Principles on Internal Displacement*, een VN soft law-instrument dat het bestaand recht reflecteert en toepast op interne ontheemding, en breed gedragen wordt door staten.

Dit recht wordt ook erkend in andere soft law-instrumenten zoals de *United Nations Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons* (Pinheiro-principes) en de *International Law Association Declaration of International Law Principles on Internally Displaced Persons*. In Afrika werd de *African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced*

Persons in Africa (Kampala-verdrag) het eerste wettelijk bindende instrument dat een algemeen *'right not to be displaced'* bevat, dat ook van toepassing zou kunnen zijn op ontheemding om milieuredenen.⁹

De plicht om het *'right not to be displaced'* te respecteren

Noch het *'right not to be displaced'*, noch de andere mensenrechten waarop het gebaseerd is, zijn absoluut. Ze houden echter in dat staten zich moeten houden aan bepaalde voorwaarden, zoals rechtmatigheid, noodzaak en evenredigheid, wanneer zij een inbreuk plegen op deze rechten, bijvoorbeeld bij het nemen van beslissingen over evacuatie of geplande hervestiging.¹⁰ Verdere waarborgen in deze zin zijn opgenomen in de *Guiding Principles on Internal Displacement*, waarin maatregelen aangeraden worden inzake het raadplegen van de getroffen personen (inclusief onderzoek naar alle mogelijke alternatieven voor ontheemding), het geïnformeerde toestemming bekomen en deelname aan de planning van de hervestiging te verzekeren.¹¹ Met betrekking tot klimaatontheemding worden deze waarborgen verder uitgewerkt in de *Peninsula Principles on Climate Displacement Within States* (een initiatief van niet-gouvernementele experts).¹²

De plicht om het *'right not to be displaced'* te beschermen

De plicht om het *'right not to be displaced'* en verbonden rechten te beschermen zou ook betekenen dat staten hun bevolking tegen ontheemding moeten beschermen waar mogelijk.¹³ Specifiek in de context van klimaatverandering bevestigen de *Peninsula Principles* ook dat staten hun internationaalrechtelijke verplichtingen moeten nakomen om omstandigheden te voorkomen die kunnen leiden tot klimaatontheemding.¹⁴

Het zal niet mogelijk zijn om alle klimaatontheemding te vermijden, maar in deze context zijn de verplichtingen om ramprisco's te verminderen erg relevant. De *International Law Commission Draft articles on the protection of persons in the event of disasters* verduidelijken de plicht om ramprisco's te verminderen door passende maatregelen te nemen,

9 M. Morel, *The right not to be displaced in international law*, Cambridge, Intersentia, 2014; M. Morel, M. Stavropoulou & J-F. Durieux, "The history and status of the right not to be displaced", *Forced Migration Review*, 2012, nr. 41, p. 5 - 7; R. Adeola, "The right not to be arbitrarily displaced under the United Nations Guiding Principles on Internal Displacement", *African Human Rights Law Journal*, 2016, jrg. 16, nr. 1, p. 83-98.

10 BUPO-verdrag, art. 12(3).

11 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principe 7.

12 *Peninsula Principles on Climate Displacement Within States*, principe 10.

13 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principe 7.1.

14 *Peninsula Principles on Climate Displacement Within States*, principe 5.

bijvoorbeeld door relevante wetgeving aan te nemen of risicoanalyses uit te voeren.¹⁵ Het *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction* legt ook de nadruk op de primaire verantwoordelijkheid van staten om ramprisico's te verminderen, onder meer door samenwerking tussen staten, vooral ten voordele van ontwikkelingslanden. Dit soft law-instrument neemt expliciet de bescherming van de mensenrechten aan als een doel van rampenrisicobeheer en omvat principes zoals participatie en inclusie, non-discriminatie en gelijkheid en empowerment van rechthebbenden.¹⁶ Meer specifiek met betrekking tot ontheemding, integreert het *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration* ook een engagement om de oorzaken daarvan te verminderen, onder meer door vermindering van ramprisico's.¹⁷

Wat evacuatie betreft, specificeren de *Guiding Principles* dat dit alleen moet worden gedaan als dit noodzakelijk is voor de veiligheid en gezondheid van de betrokken personen. Het moet plaatsvinden met respect voor hun waardigheid en veiligheid en mag niet langer duren dan de omstandigheden vereisen. Hervestiging moet een laatste redmiddel zijn, met inachtneming van een aantal waarborgen (zoals informatie, participatie en voorziening van de basisbehoeftes).¹⁸ De *Basic Principles and Guidelines on Development-Based Evictions and Displacement* kunnen ook relevant zijn in het geval van hervestiging om plaats te maken voor klimaatadaptatieprojecten. De *Peninsula Principles* vereisen verder dat staten eerst hulp moeten inzetten met het doel mensen zo lang mogelijk thuis te houden.¹⁹ Hoewel geplande verhuizing onvermijdelijk deel zal uitmaken van de aanpassing aan klimaatverandering, is het cruciaal dat dit goed wordt uitgevoerd, zodat opnieuw gevestigde mensen niet in een slechtere situatie belanden.²⁰

Internationale mensenrechten-wetgeving en bescherming van klimaatmigranten en -ontheemden

Mensenrechten blijven van toepassing tijdens migratie of ontheemding. In een situatie zoals een ramp kan de

toepassing van deze rechten echter beperkt worden wanneer een staat daarvan geldig afwijkt omwille van een ernstige openbare noodsituatie.²¹ Niettemin kunnen rechten niet volledig worden geschorst, zelfs tijdens rampen. Hoewel mensenrechten van toepassing zijn ongeacht of een persoon al dan niet vrijwillig is gemigreerd, zijn er nog steeds enkele belangrijke verschillen tussen de bescherming van personen die intern gemigreerd of ontheemd zijn, en personen die een internationale grens overschreden hebben.

Bescherming van de mensenrechten voor interne klimaatmigranten / -ontheemden

Voor mensen die om aan het klimaat gerelateerde redenen binnen een land migreren of ontheemd worden, blijft het volledige scala van mensenrechten van toepassing en blijft de territoriale staat primair verantwoordelijk voor hen. In principe kan een persoon die intern migreert dit doen ongeacht de reden, in overeenstemming met het recht van iedereen die wettig in een land verblijft op vrij verkeer en om zijn woonplaats te kiezen binnen dat land.²² Wat intern ontheemden betreft specificeren de *Guiding Principles* dat ze niet gediscrimineerd kunnen worden vanwege hun ontheemding.²³ Ze bevatten ook specifiekere inhoud over de rechten van intern ontheemden, bijvoorbeeld het principe dat ze niet verplicht mogen worden om in kampen te wonen.²⁴ Intern ontheemden hebben het recht om veiligheid te zoeken in een ander deel van het land of in het buitenland, en kunnen niet gedwongen teruggestuurd of hervestigd worden naar een gebied waar zij in gevaar zouden zijn.²⁵ De *Peninsula Principles* bevestigen de verantwoordelijkheid van de staat om interne klimaatontheemden te beschermen en te helpen, ook wat betreft huisvesting en levensonderhoud.²⁶

Bescherming van de mensenrechten voor grensoverschrijdende klimaatmigranten/-ontheemden

Hoewel iedereen het recht heeft om een land te verlaten, inclusief het zijne, is er geen overeenkomstig recht om een ander land binnen te gaan of daar te verblijven, behalve om asiel tegen vervolging

15 *International Law Commission Draft Articles on the Protection of Persons in the Event of Disasters*, art. 9.

16 *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030*, par. 19(a), (c) – (d);

17 *The Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration*, par. 18(b).

18 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principe 7.1.

19 *Peninsula Principles*, principe 6.

20 *W. Kälin & H. Entwisle Chapuisat*, supra n. 6, p. 364.

21 *BUPO-verdrag*, art. 4(1).

22 *BUPO-verdrag*, art. 12(1).

23 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principes 1, 10 – 23.

24 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principes 12 & 14.

25 *Guiding Principles on Internal Displacement*, principes 15.

26 *Peninsula Principles*, principes 14 – 15.

aan te vragen.²⁷ In dit laatste geval definieert het internationale vluchtelingenrecht de rechten en bescherming van dergelijke personen nauwkeuriger. Het is echter duidelijk dat grensoverschrijdende klimaatonthemden bijna nooit aan de traditionele definitie van vluchtelingen (die vervolging om welbepaalde redenen vereist) zullen voldoen.²⁸ Er is weinig animo bij staten om de vluchtelingendefinitie in deze zin uit te breiden; een dergelijke vraag naar vluchtelingstatus is al afgewezen in Nieuw-Zeeland.²⁹ Hoewel de basisrechten van grensoverschrijdende klimaatonthemden nog steeds moeten gerespecteerd, beschermd en vervuld worden, ongeacht de migratiestatus,³⁰ is de exacte reikwijdte van deze rechten niet goed gedefinieerd en is er geen verplichting voor Staten om deze personen toe te laten of te laten verblijven. Er kan weliswaar worden betoogd dat het recht op leven voorkomt dat een ontheemde persoon gedwongen moet terugkeren naar een situatie waar zijn leven of veiligheid onmiddellijk bedreigd zou kunnen worden door een ramp.³¹

Ondanks de relatieve stilstand van het vluchtelingenrecht, hebben staten in concrete situaties een aantal beschermingsmethodes ontwikkeld. Die omvatten uitgebreide interpretaties van gewone immigratiewetgeving of regionale vluchtelingenconventies, het gebruik van uitzonderlijke tijdelijke beschermingsstatuten en de toepassing van bestaande regionale overeenkomsten inzake vrij verkeer.³²

Dergelijke praktijken zijn door het Nansen Initiative samengevoegd tot de breed gedragen *Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disasters and Climate Change*. Hoewel deze voornamelijk betrekking heeft op mensen die door rampen gedwongen worden ontheemd, is gesuggereerd dat mensen die over de grens willen migreren vanwege effecten van klimaatverandering gebruik zouden kunnen maken van regionale overeenkomsten inzake vrij verkeer of instrumenten voor de rechten van migrerende werknemers.³³ Het *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration* omvat ook een engagement om oplossingen te ontwikkelen voor mensen die door klimaatgerelateerde rampen grensoverschrijdend ontheemd zijn.³⁴

Internationale mensenrechtenwetgeving en herstel van schendingen in verband met klimaatonthemding

Het '*right not to be displaced*' en verwante mensenrechten houden ook de plicht in om te zorgen voor herstel voor schendingen. De *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law* (Van Boven/Bassiouni-principes), samen met de Pinheiro-principes, consolideerden een erkenning van het belang van herstel voor ontheemding. In tegenstelling tot gedwongen hervestiging, is het minder evident om klimaatonthemding door natuurlijke oorzaken zoals rampen op zich als een mensenrechtenschending te beschouwen. Zoals hierboven besproken, is er echter een toenemende erkenning dat staten verantwoordelijkheden hebben met betrekking tot vermindering van ramprisico's, ook op basis van internationale mensenrechten. Deze erkenning gaat gepaard met een groeiende interesse in herstel voor rampschade, inclusief ontheemding.³⁴

De *Special Rapporteur on the Rights of Internally Displaced Persons* merkt op dat herstel voor schendingen door ontheemding in het algemeen vaak buitenspel gezet wordt door de perceptie van hoge kosten en complexiteit. Intern ontheemden bekomen in veel gevallen geen of slechts gedeeltelijke schadeloosstelling of herstel voor hun verliezen.³⁶ Er zijn nog maar weinig claims omtrent klimaatschade voor regionale en internationale mensenrechteninstanties geweest en deze hebben tot dusver weinig succes gehad. Naast de gebruikelijke juridische obstakels voor binnenlandse klimaatgeschillen, worden claims voor internationale en regionale (quasi-) gerechtelijke mensenrechteninstanties geconfronteerd met extra belemmeringen inzake rechtsmacht en ontvankelijkheid. Gezien de wereldwijde omvang van het probleem, dat grootschalig herstel zal vereisen, is het in elk geval waarschijnlijk dat een ad hoc multilaterale aanpak nodig is.³⁷

27 Zie Internationaal verdrag betreffende de status van vluchtelingen, art. 1(A)2.

28 Zie Internationaal verdrag betreffende de status van vluchtelingen, art. 1(A)2.

29 E. Ferris, *supra* n. 5, pp. 14 – 16.

30 E. Ferris, *supra* n. 5, p. 20.

31 W. Kälin & H. Entwisle Chapuisat, *supra* n. 6, p. 372 – 373.

32 W. Kälin & H. Entwisle Chapuisat, *supra* n.6, p. 374 – 379.

33 E. Ferris, *supra* n. 5, p. 20 – 23.

34 *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration*, par. 21(h).

35 M. Bradley, *supra* n. 7, p. 406 – 412; zie bijvoorbeeld *Budayeva t. Rusland*, EHRM (20 maart 2008), nr. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 & 15343/02.

36 *Report of the Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons*, A/HRC/35/27, 18 April 2017, par. 54.

37 M. Wewerinke-Singh, "Remedies for Human Rights Violations Caused by Climate Change", *Climate Law*, 2019, jrg. 9, nr. 3, p. 229 – 243.

In 2013 heeft de *Conference of Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change* het *Warsaw International Mechanism for Loss and Damage* ingesteld om de kwestie van schade als gevolg van klimaatverandering aan te pakken. Dit lijkt een geschikt instrument om ook de problematiek van herstel voor ontheemding aan te pakken. Het mechanisme heeft momenteel echter enkel opdrachten gerelateerd aan kennisbeheer, dialoog en technische ondersteuning. Het heeft geen mandaat om beslissingen te nemen over aansprakelijkheid of schadevergoeding.³⁸

Conclusie: de toegevoegde waarde en beperkingen van internationale mensenrechten inzake klimaatmigratie en -ontheemding

Niet alle klimaatmigratie en -ontheemding kan of moet worden voorkomen. Veel mensen zien verhuizen als de beste strategie om de gevolgen van klimaatverandering het hoofd te bieden en hun leven verder te ontwikkelen. Anderen verkiezen

een geplande hervestiging of evacuatie boven het gevaar van rampen. De waarde van internationale mensenrechten is dat deze de nadruk blijven leggen op (potentieel) getroffen mensen – zowel op hun eigen principiële vrijheid om al dan niet te verhuizen als op de verantwoordelijkheden van staten tegenover hen. Ze voorzien een basis voor wat moet worden gedaan om ontheemding te voorkomen, wanneer en onder welke omstandigheden evacuatie of hervestiging kan plaatsvinden, en hoe de schade van verplaatsing gecompenseerd moet worden. Internationale mensenrechten zijn echter beperkt, zowel wat betreft handhavingsmechanismen als het vermogen om de diepere oorzaken van klimaatmigratie en -ontheemding aan te pakken en duurzame oplossingen te waarborgen. Ze kunnen ook de politieke controverses rond migratie- en ontheemdingskwesties niet ontmijnen. Toch zijn internationale mensenrechten ontworpen om te allen tijde op iedereen van toepassing te zijn. Daarom zijn ze flexibel genoeg om richtlijnen te bieden voor het waarborgen van respect voor de menselijke waardigheid in alle omstandigheden, zelfs in het licht van de ongekende uitdagingen van klimaatverandering en -ontheemding.

³⁸ *United Nations Climate Change, "Warsaw International Mechanism for Loss and Damage", <https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/workstreams/loss-and-damage-ld/warsaw-international-mechanism-for-loss-and-damage> (laatst geraadpleegd 31 juli 2019).*

Groeiagnosticisme: naar een herijking van het gelijkheidsbeginsel

Meer economische groei is onveranderlijk goed nieuws. Althans, zo wordt het voorgesteld. Ecologische economen stellen daar ernstige vragen bij. Zij belijden groeiagnosticisme omwille van de grenzen aan de draagkracht van de planeet, en bepleiten een verschuiving van groei naar verdeling als grondslag van welvaart. Deze bijdrage gaat na wat de implicaties voor de sociaaleconomische mensenrechten zijn, en besluit dat het gelijkheidsbeginsel toe is aan herijking.

Groeiagnosticisme

Duurzame ontwikkeling heeft drie dimensies: een economische (*Profit*), een ecologische (*Planet*) en een sociale (*People*). Hoe die zich tot elkaar verhouden is betwist. Veelal gaat men op zoek naar een evenwicht tussen de drie. Die zoektocht naar evenwicht tussen de drie dimensies van duurzame ontwikkeling kenmerkt zwakke definities van het begrip. In sterke definities van duurzame ontwikkeling laat men *Planet* overwegen op *Profit*.¹ Concreet betekent dit dat men economische groei in het Noorden, bij wijze van transitie naar een duurzame economie, in vraag stelt. Niet om ideologische redenen, maar omwille van de grenzen aan de draagkracht van de planeet, zoals in kaart gebracht door het Stockholm Resilience Centre.² Klimaatverandering is één van de negen parameters van die draagkracht.

De ecologische economieliteratuur is niet uniform. Sommige auteurs wijzen op de noodzaak en onvermijdelijkheid van ontgroeien (negatieve groei, *degrowth*), anderen gewagen van postgroei (*postgrowth*), nulgroei (*zerogrowth*) of groeiagnosticisme (*agrowth*). Maar allen hebben ze gemeen dat ze onze groeiverslaving aan de kaak stellen. Ze stellen vragen bij economische groei als

Wouter Vandenhole*

een onbetwist positief fenomeen, met name om de grenzen aan de draagkracht van de planeet te eerbiedigen. Die vragen bij de groei betreffen vooral het transitieproces dat het Noorden moet doorlopen naar een echt duurzaam ontwikkelingsmodel. Een enigszins gepopulariseerde, maar daarom niet minder wetenschappelijk onderbouwde versie hiervan, is te vinden in Kate Raworth's *Doughnut Economics*. Zij bepleit een inclusieve en duurzame economische ontwikkeling: de veilige en eerlijke ruimte voor de mensheid bevindt zich op een sociale sokkel (twaalf internationaal afgesproken minimumnormen) en onder een ecologisch plafond (negen planetaire grenzen).³

Implicaties voor sociaal-economische mensenrechten

Onvermijdelijk lijkt bij groeiagnosticisme⁴ niet alleen de economische, maar ook de sociale dimensie van duurzame ontwikkeling onder druk te komen. Economische groei wordt doorgaans gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor sociale ontwikkeling en de realisatie van sociaaleconomische mensenrechten. Parallel met, en in verhouding tot economische groei, moeten staten sociaaleconomische mensenrechten progressief realiseren. Valt de groei terug (economische recessie), dan kunnen regressieve maatregelen inzake sociaaleconomische mensenrechten onder bepaalde voorwaarden toelaatbaar zijn. Wat zijn de implicaties van groeiagnosticisme voor het 'normatieve lattenwerk' (*normative lattice*)⁵ van sociaaleconomische mensenrechten? Is de algemene verplichting tot progressieve realisatie ten belope van het maximum van de beschikbare middelen (art. 2 ECOSOC-Verdrag) nog houdbaar? Moeten de voorwaarden voor regressieve maatregelen versoepeld worden? Kunnen onmiddellijke, absolute kernverplichtingen worden opgelegd aan staten?

* Wouter Vandenhole is hoogleraar Mensenrechten aan de Universiteit Antwerpen, en lid van de onderzoeksgroep Recht en Ontwikkeling.

1 K. Bosselmann, "A vulnerable environment: contextualising law with sustainability", *Journal of Human Rights and the Environment*, 2011, nr. 1, p. 45-63.

2 J. Rockström, W. Steffen en K. Noone, "Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity", *Ecology and Society*, 2009, nr. 2, art. 32; W. Steffen e.a., "Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet", *Science* 2015, nr. 6223, art. 1259855.

3 K. Raworth, *Doughnut Economics. Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, New York, Random House Business Books, 2017.

4 Ik gebruik groeiagnosticisme als werkterm voor het hele spectrum van ontgroeien tot groeiagnosticisme in enge zin.

5 D.A. Desierto en C.E. Gillespie, "A Modern Integrated Paradigm for International Responsibility Arising from Violations of Economic, Social, and Cultural Rights", *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, 2014, nr. 2, p. 556.

Progressieve realisatie

Progressieve realisatie is gericht op vooruitgang.⁶ De mate waarin vooruitgang wordt geboekt hangt samen met de maximale inzet van de beschikbare middelen. Men gaat er gangbaar van uit dat de beschikbare middelen toenemen door economische groei.⁷ Maar progressieve realisatie is niet noodzakelijk afhankelijk van economische groei: beleidskeuzes bepalen mee wat de beschikbare middelen zijn voor de staat. Het model van de diamant van de budgettaire ruimte (*fiscal space diamond*) wijst op andere cruciale mogelijkheden om middelen te mobiliseren, zoals overheidsinkomsten en –uitgaven, de schuldenlast, monetair beleid en financiële regulering.⁸ Groeiagnosticisme ondermijnt dus niet automatisch de algemene verplichting tot progressieve realisatie van sociaaleconomische mensenrechten. Er geldt immers een verplichting tot progressieve realisatie los van economische groei.⁹ Groeiagnosticisme kan wel dwingen tot andere beleidskeuzes of een andere prioriteitstelling dan onder het gangbare groeiparadigma.

Regressieve maatregelen

Er geldt geen strikt verbod van regressieve maatregelen onder het ECOSOC-Verdrag, wel een sterk vermoeden van ontoelaatbaarheid. Volgens het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (hierna: het Comité) vereisen *vrijwillige* regressieve maatregelen een zeer zorgzame overweging en moeten ze ten volle verantwoord zijn met verwijzing naar het geheel van de rechten in het ECOSOC-Verdrag en bij volledige inzet van de maximaal beschikbare middelen.¹⁰ Bovendien moeten staten met gerichte programma's zorgen voor een sociaal vangnet voor de meest kwetsbaren in de samenleving.¹¹ Onvrijwillige regressieve maatregelen, veroorzaakt door beperkte middelen, onderzoekt het Comité in het licht van het ontwikkelingsniveau en de economische situatie van het land; de ernst van de inmenging, en met name of

geraakt wordt aan de minimale kerninhoud; andere ernstige aanspraken op de middelen van de staat; of de staat lagekostenalternatieven heeft onderzocht; en of de staat samenwerking en bijstand heeft gezocht.¹² De voorzitter van het Comité heeft in een brief, gericht aan de verdragspartijen bij het ECOCOC-Verdrag, een proportionaliteitstest voor regressieve maatregelen ingevoerd. Warwick heeft die brief bekritiseerd omdat zo een schikkingsmodel (*accommodation model*) voor economische noodsituaties zou ingevoerd worden,¹³ terwijl het ECOSOC-Verdrag daarin niet voorziet. Over het algemeen is het Comité eerder strikt ten aanzien van regressieve maatregelen. Als het inderdaad evolueert naar een schikkingsmodel, dan zou het ontgroeien kunnen beschouwen als een economische noodtoestand die regressieve maatregelen verantwoordt. Een dergelijk permissieve benadering van regressieve maatregelen is echter geenszins een onvermijdelijk gevolg van groeiagnosticisme.

Minimale kernverplichtingen

Het Comité heeft stelselmatig minimale kernverplichtingen geïdentificeerd voor elk recht in het ECOSOC-Verdrag. Die houden in dat de vervulling van de minimale basisniveaus van een recht gewaarborgd moet worden.¹⁴ Voor Desierto gaat het om een nullijn op basis waarvan progressieve realisatie beoordeeld wordt.¹⁵ Lange tijd kende het Comité die minimale kernverplichtingen een quasi absoluut karakter toe: ze waren niet op te schorten. Sinds 2007 beschouwt het Comité die minimale kernverplichtingen (opnieuw) als op te schorten; ze mogen met andere woorden genegeerd worden wegens te beperkte middelen, voor zover de staat kan aantonen dat elke mogelijke inspanning geleverd is om de minimale kernverplichtingen prioritair te verwezenlijken.¹⁶ Groeiagnosticisme zal op zichzelf beschouwd geen impact hebben op de betekenis die wordt toegekend aan minimale kernverplichtingen. Een verdere afkalking van hun 'quasi absoluut' karakter behoort

6 A. Nolan, N.J. Lusiani en C. Curtis, "Two steps forward, no steps back? Evolving criteria on the prohibition of retrogression in economic and social rights", in A. Nolan (red.), *Economic and Social Rights after the Global Financial Crisis*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 123.

7 R. Balakrishnan, J. Heintz en D. Elson, *Rethinking Economic Policy for Social Justice: The radical potential of human rights*, Londen, Routledge, 2016, p. 70; D. Desierto, *Public Policy in International Economic Law: The ICESCR in Trade, Finance, and Investment*, Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 69.

8 Balakrishnan, Heintz en Elson, *supra* noot 7, p. 22.

9 M. Sepúlveda Carmona, *Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, Ms. Maria Magdalena Sepúlveda Carmona, on taxation and human rights*, 2014, VN Doc. A/HRC/26/28, § 25.

10 Comité voor economische, sociale en culturele rechten, *General Comment No. 3: The nature of States parties obligations (Art. 2, par. 1) (1990)*, VN Doc. E/1991/23, § 9.

11 *Ibid.*, § 12.

12 Comité voor economische, sociale en culturele rechten, *Statement. An evaluation of the obligation to take steps to the "maximum of available resources" under an Optional Protocol to the Covenant (2007)*, VN Doc. E/C.12/2007/1, § 10.

13 B.T.C. Warwick, "Socio-economic rights during economic crises: a changed approach to non-retrogression", *International and Comparative Law Quarterly*, 2016, nr. 1, p. 249-265.

14 Comité voor economische, sociale en culturele rechten, *supra* noot 10, § 10.

15 Desierto, *supra* noot 7, p. 84.

16 Dit was de oorspronkelijke positie van het Comité, zie Comité voor economische, sociale en culturele rechten, *supra* noot 10, § 10, waar het Comité in 2007 naar teruggekeerd is, zie Comité voor economische, sociale en culturele rechten, *General Comment 19, The Right to Social Security (Art. 9) (2008)*, VN Doc. E/C.12/GC/19, § 60.

wel tot de mogelijkheden. Alles bij elkaar genomen lijkt groeiagnosticisme niet tot een fundamentele herijking van het normatieve lattenwerk van sociaaleconomische mensenrechten te nopen. Wel is heel duidelijk dat economische groei niet de motor kan zijn van progressieve realisatie van sociaaleconomische mensenrechten. Wat dan wel?

Gelijkheid

Voor de ecologische economen is het duidelijk dat welvarend ontgroeien (*prosperous degrowth*),¹⁷ met andere woorden een combinatie van groeiagnosticisme en sociale duurzaamheid, enkel kan door verdeling een veel prominentere rol te geven. Dat kan door een meer gelijke verdeling van inkomen en van investeringen in openbare diensten. Een belangrijk aspect van die meer gelijke verdeling van inkomen is het basisinkomen.¹⁸

Kunnen benaderingen die inzetten op een minimumvloer voor een alternatieve grondslag voor progressieve realisatie van sociaaleconomische grondrechten zorgen? Wellicht niet. Zoals MacNaughton heeft opgemerkt zijn benaderingen die inzetten op een minimumvloer niet bijzonder geïnteresseerd in het niveau van economische en sociale gelijkheid in de samenleving. Ze zijn eerder gericht op het identificeren van wie arm is en streven ernaar dat de armen een minimumvloer van rechten of mogelijkheden hebben – iedereen boven de armoedegrens krijgen – zonder aandacht voor de economische en sociale ongelijkheden die vandaag bestaan en die in grote mate zouden blijven bestaan onder formuleringen van minimumvloeren voor sociale rechten. Benaderingen die inzetten op een minimumvloer miskennen daarbij een kernvoorwaarde die noodzakelijk is voor de volledige realisatie van sociale rechten en het uitbannen van multidimensionele armoede: sociale gelijkheid.¹⁹

Een meer centrale rol voor verdeling en gelijkheid lijkt dus noodzakelijk. Dit pleidooi voor een verterkte aandacht voor verdeling en gelijkheid dat is ingegeven door groeiagnosticisme, valt samen met een vernieuwde aandacht voor extreme ongelijkheid in economische en mensenrechtelijke middens.

Extreme ongelijkheid

Extreme ongelijkheid wordt meer en meer geproblematiseerd in het orthodox economisch denken, zoals ook blijkt uit de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen. Doelstelling tien verwijst naar het aanpakken van ongelijkheid en inclusieve groei. Ook een deel(tje) van de mensenrechtengemeenschap toont in toenemende mate interesse voor sociale ongelijkheid. De huidige speciale rapporteur voor extreme armoede en mensenrechten, mensenrechtenicoon Philip Alston, heeft van sociaaleconomische ongelijkheid een speerpunt gemaakt in zijn rapporten. Volgens Alston is extreme ongelijkheid de tegenvoeter (*the antithesis*) van mensenrechten. Hij pleit voor een revitalisering van het gelijkheidsbeginsel en voor de opname van de thema's van middelen en herverdeling in het mensenrechtendenken.²⁰ Sociaaleconomische ongelijkheid is in de juridische mensenrechtenliteratuur over gelijkheid zwaar onderbelicht gebleven. Ten eerste gaat veel meer aandacht naar wat economen horizontale ongelijkheid heten dan naar de verticale. Horizontale ongelijkheid komt voor tussen cultureel gedefinieerde of sociaal geconstrueerde groepen zoals gender, ras, etniciteit, religie en seksualiteit. Verticale ongelijkheid komt voor tussen individuen of huishoudens, zoals de spreiding van inkomen of rijkdom van een economie.²¹ Ten tweede is de juridische mensenrechtenliteratuur veel meer gericht op een minimale beschermingsvloer dan op een ongelijkheidsplafond (*ceiling on inequality*).²²

Nieuw leven blazen in het gelijkheidsbeginsel

Is die dubbele tekortkoming van de juridische mensenrechtenliteratuur inzake sociaaleconomische ongelijkheid een inherente beperking van het recht van de mensenrechten, of valt ze te remediëren? Moyne is sceptisch: hij gelooft dat een ander referentiekader dan dat van de mensenrechten nodig is om de ongelijkheids crisis aan te pakken.²³ Alston is optimistisch: hij bepleit een herijking van het gelijkheidsbeginsel.²⁴ Ik sluit me eerder aan bij Alston, al is omzichtigheid geboden om het recht niet te overschatten. Twee aandachtspunten uit de niet-juridische literatuur zijn belangrijk voor deze herijking van het gelijkheidsbeginsel. Ten eerste

17 G. Kallis, C. Kerschner en J. Martinez-Alier, "The economics of degrowth", *Ecological Economics*, 2012, p. 172.

18 *Ibid.*, p. 174-176.

19 G. MacNaughton, "Beyond a Minimum Threshold: The Right to Social Equality", in L. Minkler (red.), *The State of Economic and Social Human Rights: a Global Overview*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, p. 284 (eigen vertaling).

20 Ph. Alston, *Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights (2015)*, VN Doc. A/HRC/29/31; Ph. Alston, *Extreme inequality as the antithesis of human rights*, *Opendemocracy.net*, 27 oktober 2015.

21 R. Balakrishnan en J. Heintz, *How inequality threatens all human rights*, *Opendemocracy.net*, 29 oktober 2015.

22 S. Moyne, *Human rights and the age of inequality*, *Opendemocracy.net*, 27 oktober 2015.

23 *Ibid.*

24 Alston, *Extreme inequality as the antithesis of human rights*, *supra* noot 20.

moet er oog zijn voor de twee dimensies van verdeling: een eerlijke verdeling van de welvaart aan de voorkant²⁵ (*predistribution*) en herverdeling (*redistribution*). Verdeling aan de voorkant gaat over regelgeving, systemen en instellingen die ongelijkheid ex ante voorkomen, zoals bijvoorbeeld loonbeleid en financiële regulering. Herverdeling (ex post) beoogt ongelijkheid te verzachten, bijvoorbeeld door sociale transfers en belastingen.²⁶ Het recht van de mensenrechten moet op beide sporen inzetten, al zal dat niet altijd noodzakelijk via het gelijkheidsbeginsel moeten. Openbare diensten zoals onderwijs en gezondheidszorg kunnen 'cruciale gelijkmakers' (*crucial equalizers*) zijn.²⁷ Ten tweede moet men voor ogen houden dat ongelijkheid geen louter of voornamelijk economisch, maar een politiek gegeven is: ongelijkheid wordt gecreëerd door de structurele oorzaken van onrechtvaardigheid in machtsrelaties. Machtsrelaties zijn de basisbekommernis van radicale theorieën over sociale rechtvaardigheid.²⁸ Kan het juridisch gelijkheidsbeginsel een bijdrage leveren tot het hertekenen van machtsrelaties? Met andere woorden, kan naast formele en materiële, ook transformerende gelijkheid (*transformative equality*) gevat worden in juridische termen? Transformerende gelijkheid gaat over een fundamentele verandering van de onderliggende structuren en machtsverhoudingen.²⁹

MacNaughton heeft een recht op sociale gelijkheid (*a right to social equality*) bepleit. Volgens hem houdt het inroepen van een recht op sociale gelijkheid in dat 'de top van de economische en sociale hiërarchie wordt onderzocht naast de bodem ervan, dat de mensenrechteneffecten van de concentratie van rijkdom in de handen van enkelingen worden bevestigd ... Kortom, aandacht voor gelijkheid in plaats van voor armoede verheldert situaties waarin de rijkdom en privileges van sommigen het volle genot van de mensenrechten door anderen verhindert.'³⁰ De juridische vertaalslag van een recht op sociale gelijkheid moet nog gebeuren. Hiervoor kan men wellicht inspiratie opdoen bij Fredmans vierdimensionele en geïntegreerde concept van materiële gelijkheid, en bij de intersectionaliteitstheorie. Maar hapklare brokken zijn geen van beide. Fredmans geïntegreerd concept

van materiële gelijkheid heeft vier aanvullende en onderling met elkaar verbonden doelstellingen: achterstelling corrigeren (de verdelende dimensie); stigma, stereotypen, vooroordelen en geweld aanpakken (de erkenningsdimensie); participatie vergemakkelijken (de participatieve dimensie); en tegemoet komen aan verschillen, ook door structurele verandering (de transformatieve dimensie). In dit concept van materiële gelijkheid betreft de verdelende dimensie wel sociaaleconomische achterstelling, maar gaat er enkel aandacht naar herstel. Een proactieve benadering (verdeling aan de voorkant) ontbreekt. Die is wel te vinden in de transformatieve dimensie, maar die slaat eerder op het tegemoetkomen aan verschil (binnen horizontale ongelijkheid) dan op het aanpakken van sociaaleconomische ongelijkheid (verticale ongelijkheid). Intersectionaliteitstheorie wijst op de beperkingen van analysekaders die gebaseerd zijn op één welbepaalde non-discriminatiegrond zoals ras of gender. Intersectionaliteitstheorie ziet voor zichzelf potentieel als veralgemeenbare theorie over macht en marginalisering (kernbekommernissen van transformatieve gelijkheid), maar is tot dusver bijna uitsluitend toegepast op aspecten van horizontale ongelijkheid zoals gender, etniciteit, beperking en seksuele oriëntatie.³¹

Conclusie

Planetaire grenzen zoals klimaatverandering zetten het gangbare economische model onder druk. De ecologische economie bepleit een verschuiving van groei naar verdeling als de grondslag van welvaart. De ontwikkelingen in de natuurwetenschappen en de economische wetenschappen hebben ook implicaties voor het recht van de mensenrechten. Die hebben niet zozeer betrekking op het normatief lattenwerk van sociaaleconomische mensenrechten (progressieve verwezenlijking; regressieve maatregelen; minimale kernverplichtingen), maar eerder op het gelijkheidsbeginsel, dat toe is aan een belangrijke herijking. Die herijking moet het toelaten om extreme sociaaleconomische ongelijkheid te vatten, met name door aandacht te besteden aan structurele machtsverhoudingen. Of dergelijke herijking binnen het bereik van het recht ligt, zal moeten blijken.

25 Deze omschrijving voor 'predistribution' is ontleend aan Van Dale.

26 Center for Economic and Social Rights, *From Disparity to Dignity: Tackling economic inequality through the Sustainable Development Goals*, New York, 2016; J. Linarelli, M.E. Salomon en M. Sornarajah, *The Misery of International Law: Confrontations with Injustice in the Global Economy*, Oxford, Oxford University Press, 2018, p. 35-37.

27 K. Donald, *Tackling inequality: the potential of the Sustainable Development Goals*, *OpenGlobalRights*, 2 maart 2017.

28 S. Hickey, "Relocating Social Protection within a Radical Project of Social Justice", *The European Journal of Development Research* 2014, nr. 3, p. 331.

29 A. Cornwall en A.-M. Rivas, "From 'gender equality and women's empowerment' to global justice: reclaiming a transformative agenda for gender and development", *Third World Quarterly*, 2015, nr. 2, p. 397.

30 MacNaughton, *supra* noot 19, p. 289 (eigen vertaling).

31 D.W. Carbado e.a., "Intersectionality: Mapping the Movements of a Theory", *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 2014, nr. 2, p. 305. Een uitzondering is T. Robinson, "The properties of citizens: A Caribbean grammar of conjugal categories", *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 2013, nr. 2, p. 425-446.

Klimaat, rechter, mensenrechten. Opmerkingen naar aanleiding van *Urgenda*

In 2018 werd de Nederlandse Staat opnieuw veroordeeld tot een emissiereductie van 25% in 2020. Het Hof in Den Haag baseerde zich dit keer op het recht op leven en op de eerbiediging van het privéleven uit het EVRM. Zijn mensenrechtenargumentatie is potentieel relevant voor klimaatzaken wereldwijd, maar roept ook vragen op. Die hangen samen met de rol van de rechter, de interpretatie van mensenrechten en de margin of appreciation. Dit artikel identificeert aan de hand van de zaak *Urgenda* enkele uitdagingen die samenhangen met toetsing aan mensenrechten in klimaatzaken door de rechter.

De relevantie van *Urgenda*

De Nederlandse 'Klimaatzaak', ofwel *Stichting Urgenda t. de Staat der Nederlanden*, heeft de afgelopen jaren heel wat stof doen opwaaien. In 2015 wees de Rechtbank in Den Haag de vordering van *Urgenda* toe om de staat te bevelen tot een reductie van 25% van broeikasgasemissies ten opzichte van 1990, ten laatste eind 2020. Zij deed dit op grond van artikel 6:162 van het Burgerlijk Wetboek (BW), waaruit een ongeschreven zorgvuldigheidsplicht voortvloeit.¹ Op 9 oktober 2018 kwam het Haagse Hof in hoger beroep opnieuw tot de conclusie dat van de staat een reductie van 25% in 2020 mag worden verlangd. Dit keer lagen echter twee mensenrechtennormen ten grondslag aan dit oordeel: de artikelen 2 en 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), die respectievelijk het recht op leven en het recht op de eerbiediging van het privé- en familieleven beschermen.²

Deze 'human rights turn' maakt de zaak nog interessanter dan zij al was. Immers, hoewel de argumentatie van het Hof nadrukkelijk samenhangt

Ingrid Leijten*

met zijn mogelijkheden binnen het Nederlandse rechtssysteem, is de toepassing en schending van op Europees niveau verankerde mensenrechtennormen potentieel relevant voor klimaatdiscussies wereldwijd. De reacties laten zien dat het arrest van het Hof wordt verwelkomd, maar ook dat de mensenrechtelijke argumentatie niet zonder problemen is.³

Vooropgesteld dat het nog geen gelopen race is – de zaak wordt behandeld in cassatie; bovendien is op dit moment nog geen definitief antwoord te geven op de vraag of de staat aan het bij voorraad uitvoerbare bevel gevolg geeft⁴ – probeer ik in dit artikel aan de hand van *Urgenda* enkele eerste lessen te trekken uit de rechterlijke toepassing van mensenrechten in klimaatzaken. De manier waarop ik dit zal doen is als volgt. Ik begin met een korte samenvatting van het oordeel van het Hof, waarbij ik met name stilsta bij de mensenrechtelijke argumentatie. Vervolgens zet ik een aantal kanttekeningen bij die argumentatie – niet met de bedoeling het arrest in een slecht daglicht te plaatsen, maar om te laten zien waar het schuurt en wat we hier (voorlopig) uit kunnen afleiden aangaande de potentie van mensenrechten en rechtspraak voor het klimaatdebat.

Het arrest van het Hof Den Haag

De Rechtbank in Den Haag baseerde zich in 2015 op artikel 6:162 BW en het leerstuk van de gevaarstelling, waarbij de artikelen 2 en 8 EVRM mede als inspiratiebron dienden bij de invulling van de ongeschreven privaatrechtelijke zorgvuldigheidsnorm.⁵ Een direct beroep op EVRM-artikelen was volgens de rechtbank niet mogelijk, nu *Urgenda* niet kon worden aangemerkt als slachtoffer van een schending van deze artikelen in de zin van artikel 34 EVRM.

* A.E.M. (Ingrid) Leijten werkt als universitair docent bij de afdeling Staats- en Bestuursrecht van de Universiteit Leiden. Momenteel is zij tevens als gastprofessor verbonden aan de Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg in Duitsland.

1 Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, *Stichting Urgenda tegen de Staat der Nederlanden*, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145.

2 Gerechtshof Den Haag, 9 oktober 2018, *Stichting Urgenda tegen de Staat der Nederlanden*, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591.

3 Zie L.F.M. Besselink, "De constitutioneel meer legitieme manier van toetsing, *Urgenda* voor het Gerechtshof Den Haag", *Nederlands Juristenblad*, 2018/2154. Ook wordt de zaak bekritiseerd in het licht van de trias politica; deze kritiek blijft hier grotendeels buiten beschouwing.

4 Maar zie onder meer L. Burgers en T. Staal, "Negeren *Urgendavonnis* is zorgelijk voor de Rechtsstaat", *Het Parool*, 2 juli 2019.

5 Het leerstuk van gevaarstelling betreft situaties waarin een gevaarlijke situatie wordt gecreëerd met mogelijke schade tot gevolg, en de vraag of voorzorgsmaatregelen (hadden) mogen worden verwacht om de schade te voorkomen.

Het Hof ziet dit anders: het mag dan zo zijn dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) op grond van artikel 34 EVRM geen 'acties van algemeen belang' toelaat, voor toegang tot de Nederlandse rechter is het echter bepalend dat artikel 3:305a BW wel in deze mogelijkheid voorziet. Op grond van artikel 93 van de Nederlandse Grondwet hebben bepalingen van internationale verdragen rechtstreekse werking zodra zij 'een ieder verbindend' zijn – wat bij de artikelen 2 en 8 EVRM het geval is. Het Hof in Den Haag toetst dan ook of het niet voeren van een actiever klimaatbeleid in strijd is met het recht op leven en het recht op eerbiediging van het privé- en familielevens zoals in het EVRM vastgelegd. Volgens het Hof brengen de relevante artikelen milieurechtelijke bescherming met zich mee, in situaties die invloed hebben op of een gevaar vormen voor het recht op leven, alsmede tegen negatieve effecten op iemands woning of huis zodra een 'minimum level of severity' is bereikt. Beide artikelen omvatten volgens het Hof bovendien de positieve verplichting om concrete maatregelen te nemen om toekomstige schendingen te voorkomen (de zogenaamde zorgplicht). Ingeval van gevaarlijke activiteiten en wanneer sprake is van een daadwerkelijk en concreet gevaar, moet de Staat voorzorgsmaatregelen treffen om een negatieve impact op deze rechten zoveel mogelijk te voorkomen. Beoordelend of een dergelijke situatie aan de orde is, gaat het Hof verschillende feiten en wetenschappelijk bewijs na, zoals de – door de staat niet betwiste – noodzaak om de mondiale temperatuurstijging in ieder geval onder de 2° C te houden en liefst tot 1,5° C te beperken. Op basis daarvan oordeelt het Hof dat er sprake is van 'een reële dreiging van een gevaarlijke klimaatverandering, waardoor er een ernstig risico bestaat dat de huidige generatie ingezetenen zal worden geconfronteerd met verlies van leven en/of versterking van het gezinsleven'.⁶ De zorgplicht onder 2 en 8 EVRM is dan ook van toepassing. Op basis van de internationale afspraken die de Nederlandse staat heeft gemaakt evenals de actie die tot dusverre is genomen, concludeert het Hof vervolgens dat een reductieverplichting van 25% in 2020 in lijn is met deze zorgplicht. De tegenargumenten van de staat op dit punt mogen hem niet baten. Zo was onder andere gewezen op 'waterbede-effecten', het risico dat bedrijven hun productie verplaatsen naar andere landen, en

het feit dat de reductieverplichting niet kan gelden voor Nederland alleen. Voor zover er sprake is van onzekerheden met betrekking tot klimaatverandering, is dit volgens het Hof juist reden om meer bescherming te bieden. Hierbij verwijst het naar het voorzorgsbeginsel zoals dat is erkend in de EHRM-rechtspraak.⁷ Het Hof concludeert dat de Nederlandse staat in strijd handelt met het EVRM. Een beroep op de trias politica wordt onder verwijzing naar de directe werking van de artikelen 2 en 8 EVRM verworpen.⁸

Klimaatbescherming als mensenrecht?

Klimaatverandering is een mensenrechtenkwestie. Beschadiging van het milieu en opwarming van de aarde kunnen een enorme impact hebben op verschillende mensenrechten, zoals het recht op leven en privéleven, maar ook het recht op wonen en gezondheid. Een recent voorbeeld is te vinden in *General Comment nr. 36* van het Human Rights Committee, dat enkele weken na de *Urgenda*-uitspraak verscheen. Hierin wordt expliciet de link gelegd tussen milieubescherming en het recht op leven.⁹ Commentatoren die het eens zijn met de uitspraak van het Hof, benadrukken de link tussen klimaatverandering en mensenrechten.¹⁰ Het feit dat deze link er is, wil echter nog niet zeggen dat duidelijk is welke precieze verplichtingen hier voor de staat uit voortvloeien. Ook is het onduidelijk welke rol hierbij precies voor de rechter is weggelegd. De stap van vage mensenrethenormen naar concrete verplichtingen is een lastige kwestie. Bovendien wordt deze bemoeilijkt door de precaire institutionele positie van de rechter. Voor het analyseren van de interpretatie van het Hof in *Urgenda* is het interessant een blik te werpen op de milieurechtelijke rechtspraak van het EHRM.¹¹ Milieuklachten op grond van artikel 8 gaan in de regel over overlast in de vorm van stank of gevaarlijke gassen, al dan niet met gezondheidsschade, informatie over risico's op dergelijke schade enzovoort.¹² Niet alle milieuhinder raakt echter aan de rechten die worden beschermd door artikel 8. Zo moet er sprake zijn van een 'sufficient degree of seriousness'.¹³ Het EHRM heeft opgemerkt dat '[n]either Article 8 nor any of the other Articles of the Convention are specifically designed

6 *Urgenda* (n.2), par. 45.

7 Vgl. EHRM 27 januari 2009, *Tătar t. Roemenië*, appl. nr. 67021/01.

8 *Urgenda* (n.2), par. 69.

9 HRC, *General Comment No. 36 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life*, 30 oktober 2018, UN Doc. CCPR/C/GC/36, par. 62.

10 Zie L. Burgers & T. Staal, "Climate Action as Positive Human Rights Obligation: The Appeals Judgment in *Urgenda/The Netherlands*", Centre for the Study of European Contract Law Working Paper Series No. 2019-01; J.M. Emaus, "Subsidiariteit, preventieve en voorzorg. Een verklaring van het arrest in de Klimaatzaak aan de hand van drie fundamentele beginselen in het recht onder het EVRM", AV&S, 2019/11, nr. 2.

11 Zie nader A.E.M. Leijten, "Human Rights v. Insufficient Climate Action: The *Urgenda* Case", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2019, nr. 2, p. 112-118; A.E.M. Leijten, "De *Urgenda*-zaak als mensenrechtelijke proeftuin?", AV&S, 2019/10, nr. 2.

12 Zie de Factsheet van het EHRM over 'Environment', te vinden op www.echr.coe.int (voor het laatst geraadpleegd op 19 augustus 2019).

13 EHRM 22 mei 2003, *Kyrtatos t. Griekenland*, appl. nr. 41666/98, par. 54.

to provide general protection of the environment as such; to that effect, other international instruments and domestic legislation are more pertinent in dealing with this particular aspect.¹⁴ In *Fadayeve t. Rusland* werden de vereisten voor toepassing van artikel 8 verder verduidelijkt: '[C]omplaints relating to environmental nuisances have to show, firstly, that there was an actual interference with the applicant's private sphere, and secondly, that a level of severity was attained.'¹⁵ Mede gezien de doorgaans ruime *margin of appreciation* in milieuzaken,¹⁶ is van een schending niet snel sprake. Aangenomen schendingen hebben bijvoorbeeld betrekking op 'national irregularities', ofwel situaties waarin de staat in strijd handelde met zijn eigen regels, of (andere) procedurele gebreken. Denk aan een vervuilende fabriek zonder vergunning die door de staat werd gedoogd,¹⁷ of het niet verspreiden van informatie over gezondheidsrisico's van vervuiling, terwijl dit op basis van nationale wetgeving wel was vereist.¹⁸ Positieve verplichtingen behorende bij artikel 2 EVRM zijn materieel en procedureel van aard. Bij materiële verplichtingen gaat het om het bieden van bescherming in geval van bekende risico's; procedurele verplichtingen slaan zowel op het vooraf tot stand brengen van de nodige regelgeving, als op het achteraf doen van onderzoek.¹⁹ Een relevant voorbeeld is *Öneryıldiz t. Turkije*²⁰: bij een explosie op een vuilnisbelt waren negen familieleden van de klager, die daar illegaal woonden, omgekomen. Het Hof neemt hier een schending aan van het procedurele aspect van artikel 2 in verband met het ontbreken van regelgeving en het niet verstrekken van informatie over de aanwezige risico's. Tevens is de materiële component geschonden vanwege het niet nemen van geschikte maatregelen om de dood van de familieleden te voorkomen. Hierbij merkt het Hof op 'that it was impossible for the administrative and municipal departments ... not to have known of the risks ... or of the necessary preventive measures.'²¹ Vertalen we dit naar *Urgenda*, dan kan worden gezegd dat indien de staat op de hoogte is van de maatregelen die nodig zijn om doden door klimaatrampen te voorkomen, de staat die ook moet nemen.

Maar de casus in *Öneryıldiz* en de feiten in de relevante artikel 8-zaken, zijn heel wat concreter dan die in *Urgenda*: het gaat om een geïdentificeerd, specifiek risico (in *Öneryıldiz* een explosie op een vuilnisbelt; in andere zaken vervuiling door een specifieke fabriek of bepaalde gevaarlijke activiteiten) dat direct

samenhangt met het nalaten van de staat, waarbij bepaalde personen dit nalaten met de dood dan wel een direct effect op hun privé- of familielevens moeten bekopen. Deze focus wordt uiteraard deels verklaard door de onmogelijkheid van algemeen belang acties onder het EVRM, maar onderstreept tegelijkertijd het verregaande karakter van het oordeel van het Hof Den Haag. In een specifieke situatie of achteraf is gemakkelijker te beoordelen wat de staat behoort of had behoren te doen. In een abstract geval waarin nog geen concrete schade is of doden te betreuren zijn, is het formuleren van een zeer precieze positieve verplichting minder voor de hand liggend. Dit geldt des te meer wanneer niet wordt stilgestaan, zoals in *Urgenda*, bij het verschil tussen de artikelen 2 en 8 en onduidelijk blijft om welk(e) aspect(en) van dat laatste recht het precies gaat. De *margin of appreciation* leidt er in *Urgenda* toe dat de staat vrij is te bepalen hoe aan de bevolen reductie van 25% in 2020 wordt voldaan. In lijn met de (terughoudende) Straatsburgse rechtspraak zou het wellicht echter meer voor de hand liggen een algemene positieve verplichting te formuleren als 'het nemen van voldoende voorzorgsmaatregelen'. De *margin* houdt dan in dat het aan de staat (en politiek) is te bepalen met welke maatregelen (25% reductie in 2020?) hieraan wordt voldaan.

Uitdagingen voor rechters en klagers

De kritiek dat het Hof hier voor een meer terughoudende interpretatie had kunnen of moeten kiezen, is niet alleen wat onbevredigend in het licht van het belang van klimaatbescherming, het raakt ook aan ingewikkelde discussies over de rol van de (internationale, constitutionele of andere) rechter. De ruimte ontbreekt om hier dieper op in te gaan. Wel is het goed om op te merken dat de taakopvatting van rechters bij het beschermen van (gevoelige) mensenrechten verschilt per nationale en juridische context en bovendien kan veranderen. Zo is het niet per definitie problematisch als een rechter kiest voor een veelomvattende interpretatie van mensenrechten en een sterke positie inneemt ten opzichte van de andere machten, om bijvoorbeeld historisch onrecht recht te zetten, of problemen die niet in een traditionele juridische 'mal' passen op te kunnen lossen.²² Hoe dit ook zij, en los van

14 *Ibid.*, par. 52.

15 EHRM 9 juni 2001, *Fadayeve t. Rusland*, appl. no. 55723/00, par. 70.

16 Vgl. bijv. EHRM (GK) 8 juli 2003, *Hatton e.a. t. het VK*, appl. nr. 36022/97.

17 EHRM 9 december 1994, *López Ostra t. Spanje*, appl. nr. 16798/90.

18 EHRM(GK) 19 februari 1998, *Guerra e.a. t. Italië*, appl. nr. 14967/89.

19 Bijv. EHRM (GK) 30 november 2004, *Öneryıldiz t. Turkey*, appl. nr. 48939/99.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*, par. 101.

22 Zie onder meer M. Langford, "Judicial Politics and Social Rights", in K.G. Young (red.), *The Future of Economic and Social Rights*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2019, p. 66-109.

wat dit betekent voor ons oordeel over *Urgenda*, er zijn verschillende uitdagingen waar zowel klagers als rechters mee worden geconfronteerd als zij mensenrechten inroepen bij en toepassen op klimaatzaken. Een aantal daarvan bespreek ik hier kort. Zoals uit de bovenstaande discussie al blijkt, bestaat er een spanning tussen abstracte klachten en concrete verplichtingen – tussen algemene, ambitieuze klimaatacties en de mogelijkheden van de rechter. Een concreet geformuleerde klacht (onder verwijzing naar specifieke schade en waar die precies vandaan komt) maakt het aannemen van een schending en het formuleren van een bevel doorgaans gemakkelijker en beter te accepteren. Het paradoxale hieraan is dat klimaatzaken als *Urgenda* nu juist niet ten doel hebben een enkele fabriek te sluiten, maar veel ambitieuzer zijn. Gewenst zijn wets- en beleidswijzingen die vele veranderingen en positieve klimaateffecten tot gevolg hebben. Het concreter formuleren van een klacht is, met andere woorden, niet altijd in het belang van de klager.²³

Dit dilemma kan worden geïllustreerd aan de hand van het punt dat klagers zich (waar mogelijk) zouden moeten beroepen op sociale rechten als het recht op wonen of op gezondheid, in plaats van op klassieke rechten op leven of eerbiediging van het privéleven. Wanneer sprake is van geleden of te verwachten gezondheidsschade of schade aan de woning, heeft de rechter immers iets concreets in handen en kan hij, zonder in al te lastig vaarwater te komen, een (individuele) remedie bieden. Maar het risico is groot dat dit vooral tot 'symptoombestrijding' leidt: bij een klacht over een (op handen zijnde) dijkdoorbraak met de verwoesting van woningen tot gevolg, kan de positieve verplichting bestaan uit het verhogen van de dijk of het nemen van andere maatregelen om zo een schending van het recht op wonen te voorkomen. Dit zet echter weinig zoden aan de dijk als het uiteindelijke doel is het tegengaan van de klimaatverandering die tot het aan de orde zijnde gevaar heeft geleid.

Een belangrijk, maar in mensenrechtelijke discussies vaak onderbelicht, element is bovendien dat van tijd.²⁴ Met 'tijd' doel ik hier in de eerste plaats op het ongemakkelijke punt dat de klacht van *Urgenda* '(te) vroeg' is ingediend. Hoewel het Hof de discussie over de mogelijkheid van bescherming van rechten van toekomstige generaties omzeilt,²⁵ is het duidelijk dat

een mensenrechtenschending eenvoudiger is vast te stellen nadat dat de schade is ingetreden of wanneer internationale afspraken definitief niet zijn nagekomen. Maar klagers willen nu juist – en om goede redenen – niet wachten. Een ander punt met betrekking tot 'tijd' is dat ook in het geval van een veroordeling, zoals in *Urgenda*, dit niet automatisch tot gevolg heeft dat er direct of in elk geval tijdig iets gebeurt. 'Uitvoerbaar bij voorraad' lijkt in dit geval niet voldoende druk op te leveren voor de staat, wat ongetwijfeld samenhangt met de (beweerdelijke) omvang en (politieke) impact van de te nemen maatregelen. Hoe dan ook is het via de rechter afdwingen van actieve grondrechtenbescherming, zoals voorbeelden uit de hele wereld laten zien, niet per definitie de meest efficiënte manier om veranderingen te bewerkstelligen.²⁶ Dit heeft te maken met juridisch-procedurele en praktische belemmeringen. In dit licht moet dan ook de kritiek worden begrepen dat de weg naar de rechter voor het tegengaan van klimaatverandering niet de beste is en zelfs ten koste kan gaan van veelbelovender acties.²⁷

Conclusie

Urgenda is een bijzondere zaak. Enerzijds omdat de rechter de Nederlandse staat beveelt tot een emissiereductie van 25% in 2020 en de weg vrijmaakt voor op mensenrechten gebaseerde klimaatverplichtingen. Anderzijds omdat zij gaat over abstracte, toekomstige schade, waarbij het Hof een heel precieze positieve verplichting formuleert. *Urgenda* is daarmee geen 'business as usual', maar roept de vraag op of en hoe de rechter een effectieve en bij zijn positie passende bijdrage kan leveren aan grote vraagstukken zoals klimaatverandering.

De taakopvatting van rechters die mensenrechten beschermen verschilt en is afhankelijk van juridische tradities en politieke en maatschappelijke acceptatie en ontwikkelingen. 'De' rol van de rechter bestaat niet, en de toekomst zal moeten uitwijzen of de *Urgenda*-uitspraak een eerste stap is geweest op weg naar een waardevolle rechterlijke bijdrage aan het klimaatdebat op grond van mensenrechten. De kanttekeningen die bij de *Urgenda*-uitspraak zijn te plaatsen laten intussen zien dat deze weg niet zonder obstakels zal zijn.

23 Er zijn natuurlijk wel concrete klimaatzaken, zie bijvoorbeeld *Plan B Earth v. Secretary of State for Transport, Claim no CO/3149/2018* (over uitbreiding van Heathrow Airport).

24 Zie bijvoorbeeld K.G. Young, "Waiting for Rights. Progressive Realization and Lost Time", in K.G. Young (red.), *The Future of Economic and Social Rights*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2019, p. 654-683.

25 Omdat ook de huidige generatie betroffen is, zie *Urgenda* (n.2), par. 37.

26 Denk aan de bekende zaak *Government of the Republic of South Africa v. Grootboom & Others, 2001 (1) SA 46 (CC)*, die ondanks haar revolutionaire karakter voor klagers (lange tijd) niets opleverde.

27 Zie B. W. Wegener, "Urgenda – Weltrettung per Gerichtsbeschluss? Klimaklagen testen die Grenzen des Rechtsschutzes", ZUR, 2019, nr. 1, p. 3-13.

De ongemakkelijke waarheden van de eco-generatie – de rol van kinderen en van jongeren in global climate governance?

Kata Dozsa¹

“The world is hungry to hear the truth, and it is nowhere articulated as well as from the mouths of those with everything at stake, which is youth.” (Severn Cullis-Suzuki in Democracy Now, 2012)²

In juli 2019 kregen vier families in Mannheim (Duitsland) elk een boete van ongeveer 80 euro opgelegd, omdat hun kinderen meermaals zonder toestemming afwezig waren van school. Ze hadden deelgenomen aan de wereldwijde beweging van spijbelen voor het klimaat, “Fridays for Future”.³ Hoewel de Stad Mannheim uiteindelijk het recht van leerlingen om deel te nemen aan de wekelijkse schoolstaking erkende, kreeg de dubbelzinnige wijze waarop met spijbelende kinderen wordt omgegaan wereldwijd aandacht.⁴ De zaak toont aan dat het toebedelen van de hoedanigheid van politieke actor aan kinderen⁵ niet noodzakelijk zonder slag of stoot gebeurt. Dit zou des te meer het geval kunnen zijn wanneer milieubewuste jongeren (*ecological citizens*) grensoverschrijdend willen handelen om wereldwijde milieuproblemen aan te kaarten.⁶ Ondanks het feit dat kinderen geïdentificeerd worden als *key actors* in de duurzame implementatie van langetermijn klimaatveranderingsbeleid en dat hun opname in besluitvormingsprocessen erkend wordt als een garantie voor intergenerationele rechtvaardigheid,⁷ vormt de toegang van kinderen tot verschillende participerende methodes, ruimtes en processen in publieke aangelegenheden al

decennialang het onderwerp van discussie. Gebaseerd op een lopend *socio-legal* doctoraatsonderzoek, behandel ik in dit artikel twee belangrijke kwesties. Ten eerste, de normatieve grondslag van het recht van kinderen om deel te nemen aan publieke aangelegenheden in het domein van *climate change governance*, in het bijzonder op het internationale niveau. En ten tweede, naar de sociale ontwikkeling van mainstream participatiemethoden- en tools, met inbegrip van het recente fenomeen van rechtszaken over klimaatverandering en de *global youth movement*.

De juridische grondslag voor het recht van kinderen tot publieke participatie

Het theoretisch discours betreffende kinderp participatie omvat een grote diversiteit aan concepten, gaande van publieke participatie – als onderdeel van het mensenrechtenkader, een essentiële pijler van democratische systemen, in het bijzonder in *governance* – tot participatie als een proces en participatie als een middel om verandering te bereiken. De kwestie van publieke participatie van kinderen bouwt voort op het discours betreffende burgerschap.⁸

In hun radicale argumenten met betrekking tot het toekennen van volledig politiek burgerschap aan kinderen (in het bijzonder tijdens de jaren

1 Doctoraatsonderzoeker aan de Universiteit Antwerpen, Law and Development Research Group. Haar doctoraat focust op de participatie van kinderen in *climate change governance*. Dit artikel werd vertaald vanuit het Engels door Laurens Lavrysen.

2 Video door Democracy Now, 21 juni 2012, www.democracynow.org/2012/6/21/at_rio_20_severn_cullis_suzuki. Severn Suzuki werd bekend als “het meisje dat de wereld vijf minuten stil kreeg,” toen ze als 12-jarige sprak op de plenaire sessie van de UNCSD Rio-conferentie in 1992. Sindsdien is ze een milieuo-activiste. Als dusdanig nam ze deel aan Rio+20 in 2012.

3 Zie meer over de wereldwijde jongerenbeweging verder in dit artikel.

4 Zie bvb. <https://www.spiegel.de/lebenundlernen/schule/fridays-for-future-was-wurde-aus-den-drohungen-gegen-schueler-a-1277034.html>.

5 De term ‘kind’ verwijst naar de juridische definitie uit het CRC, namelijk een persoon jonger dan 18. Jonge mensen’ en ‘jongeren’ zijn daarentegen politiek geconstrueerde termen die gewoonlijk naar respectievelijk de leeftijdsgroep van 12 tot 18 jaar en die van 15-16 (in de praktijk meestal 18) tot 24-35 jaar verwijst (zie ook de VN definitie van ‘youth’ op <https://www.un.org/development/desa/youth/what-we-do/faq.html>).

6 B. Hayward, “Children, Citizenship and Environment, Nurturing a democratic Imagination in a Changing World”, 2012, Routledge.

7 Zie bvb. Agenda 21 (1992) en UNICEF, “Climate change and children: A human security challenge”, Policy Review Paper, UNICEF Innocentie Research Centre en UNICEF Programme Division, 2008. Zie ook J. Burgess, “Climate change: children’s challenge”, UNICEF Verenigd Koninkrijk, 2013.

8 Zie onder meer A. Invernizzi en J. Williams (red.), “Children and Citizenship”, London: SAGE Publications, 2008 en E.F. Cohen, “Neither seen nor heard: children’s citizenship in contemporary democracies”, *Citizenship Studies*, 9(2).

1990 tot begin 2000), werd *agency* als cruciaal element geïntroduceerd door kinder-liberationisten (onder meer door Houlgate,⁹ Cohen,¹⁰ Liebel¹¹ en Gopnik¹²). Gopnik benadrukt in zijn model van de menselijke ontwikkelingscyclus het besef dat kinderen al op heel jonge leeftijd (zelfs als baby's) beschikken over *agency* en over het vermogen om hun omgeving te beïnvloeden of te veranderen. In wezen is dit het onderliggend principe van het VN-Kinderrechtenverdrag (CRC, 1989), in het bijzonder art. 12¹³: het recht van het kind om zijn of haar mening te uiten en de vereiste dat met deze mening rekening gehouden wordt in beslissingen die betrekking hebben op het kind (m.a.w. hun recht om *betekenisvol* te participeren).¹⁴ In *General Comment No. 12* benadrukt het VN-Kinderrechtencomité dat art. 12 van toepassing is op besluitvorming, beleidsvorming en de voorbereiding van wetten en/of andere maatregelen evenals de evaluatie hiervan.¹⁵ Het comité verduidelijkt ook dat het recht om gehoord te worden niet alleen geldt voor het individuele kind maar ook voor kinderen als groep.

Ondanks deze richtlijnen is de relevantie van art. 12 voor en de toepasbaarheid hiervan op publieke participatie van kinderen verre van duidelijk, wegens het vaag gedefinieerde referentiepunt in dit artikel. Het stelt immers dat participatie geldt voor zij die "in staat zijn" hun eigen mening te vormen. In principe heeft dit concept van bekwaamheid als doel om flexibiliteit toe te laten bij het beoordelen van de maturiteit van een kind om participatierechten uit te oefenen. Sommige academici (zoals Archard¹⁶) gaan zelfs zo ver om te suggereren dat art. 12 niet van toepassing is op *alle* kinderen, maar enkel op zij die een dergelijke bekwaamheid bereikt hebben (wat niet hetzelfde is als een beoordeling op basis van leeftijd). De zwakte van dit normatieve concept leidt dus tot allerlei implementatieproblemen en dit

geldt des te meer voor de participatie van kinderen in publieke aangelegenheden. Een hele resem studies en rapporten tonen immers aan dat fenomenen zoals klimaatverandering in het bijzonder op kinderen een negatieve impact hebben.¹⁷

Het toepassingsgebied van het participatieprincipe uit art. 12 is verder beperkt tot aangelegenheden die het kind betreffen. Het Comité geeft aan dat het niet de bedoeling was kinderen een algemeen politiek mandaat te geven, zodat zij geen volledige uitoefening van politieke rechten (of burgerschapsrechten) kunnen claimen. Het Comité voegt er echter aan toe dat de praktijk mogelijkheden biedt om het toepassingsgebied van art. 12 uit te breiden, wanneer het perspectief van kinderen de kwaliteit van oplossingen kan verbeteren.

Ondanks de emancipatiebeweging en het feit dat het CRC het meest geratificeerde verdrag is,¹⁸ blijft een sterk scepticisme bestaan omtrent de bekwaamheid, kennis, ervaringen en activiteiten van kinderen.¹⁹ Kritiek op traditionele *rights-bast approaches* ten aanzien van burgerschap suggereren dat het belangrijk is om de implementatievoorwaarden, de onderliggende belangen en de sociale context te beoordelen om te zien of kinderen ook gebruik maken van hun rechten.²⁰

Zo'n perspectief gaat verder dan de loutere veronderstelling dat de juridische aanspraak op die rechten (art. 12 CRC) 'nuttig' is en stelt de vraag in welke mate kinderen zelf een betekenisvolle rol voor zichzelf weggelegd zien in *governance*. Ondanks het bestaande normatieve kader, wordt participatie steeds meer bekeken door de lens van het actieve optreden van kinderen in de praktijk, eerder dan als een kwestie van juridische aanspraken.²¹ Bovendien gaat het discours over kinderp participatie nu verder dan de loutere erkenning van het proces maar wordt nu ook politieke

9 L. Houlgate, *The Child and the State: A Normative Theory of Juvenile Rights*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1980.

10 Cohen, cf. supra (noot 7).

11 M. Liebel, "Citizenship from below: Children's rights and social movements", *Children and citizenship*, 2008, 32-43.

12 A. Gopnik, *The philosophical baby: What children's minds tell us about truth, love and the meaning of life*. Random House, 2009.

13 Art. 12, § 1 CRC: "De Staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid."

14 Vaak bestempeld als het CRC "participatieprincipe" of het "recht om gehoord te worden".

15 VN-Kinderrechtencomité, *General Comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard (UN Doc. CRC/C/GC/12)*.

16 D. Archard, *Children Rights and Childhood*, Routledge, 1993 (2nd edition 2004, 3rd Edition 2014).

17 Zie onder meer IPCC, 2018 (V. Masson red.), "Summary for Policymakers," in: "Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty," World Meteorological Organization; UNICEF (2008), "Climate change and children: A human security challenge," Policy Review Paper, UNICEF Innocenti Research Centre and UNICEF Programme Division, 2008; UNICEF, "Unless we act now: the impact of climate change on children," 2015.

18 Alle landen van de wereld hebben het CRC ondertekend en alle landen behalve de Verenigde Staten hebben het geratificeerd.

19 K. Nishiyama, "Deliberators, not Future Citizens: Children in Democracy", *Journal of Public Deliberation*, 2017, nr. 1.

20 B. Percy-Smith and N. Thomas "Governance and participation, in A handbook of children and young people's participation perspectives from theory and practice," Oxon., Routledge, 2010.

21 J. Theis "Children as active citizens – An agenda for children's civil rights and civic engagement," in A handbook of children and young people's participation perspectives from theory and practice, Oxon., Routledge, 2010.

verandering vereist als resultaat van de participatie.²²

Het kinderrechtenkader laat niettemin jonge mensen toe om zich te bedienen van bestaande klachtenmechanismen om beleidsmakers verantwoordelijk te houden wanneer beslissingen in kwesties van het algemeen belang hun rechten schenden of aangenomen werden op basis van niet-succesvolle, niet-conforme participatieprocessen (zie het optioneel protocol bij het CRC betreffende een klachtenprocedure van 2011). In milieuzaken in het bijzonder voorzien internationale instrumenten algemene waarborgen betreffende toegang tot justitie²³ die als voorbeeld of als referentiepunt zouden kunnen dienen om zowel de theoretische als de normatieve onderbouwing van het kinderrechtenkader te versterken. Een oplossing zou bijvoorbeeld kunnen zijn om toegang tot justitie in milieuzaken binnen het toepassingsgebied van kinderplichtparticipatie (kinderen als juridische actoren) in gerechtelijke procedures te brengen.

De lappendeken van de VN 'youth groups' – kinderen uitgesloten?

Milieukwesties zijn een specifiek gebied waarin de politieke rol van kinderen min of meer erkend is. Specifieke *publieke* participatierechten van kinderen en jongeren werden herbevestigd in belangrijke soft law-instrumenten zoals Agenda 21 (1992),²⁴ de VN-Millenniumverklaring (2000)²⁵ of de 'Future We Want' (2012).²⁶ Agenda 21 stelt een *Major Group of Children and Youth (MGCY)* in als een van de *9 Major Groups of civil (public) sectors* voor wat betreft de VN-Conferentie inzake duurzame ontwikkeling (UNCSD, sinds 1992). De MGCY is de allereerste vorm van institutionalisering van jongerenparticipatie binnen het intergouvernementeel proces en het VN-systeem. Doorheen het laatste decennium was de MGCY – samen met verschillende

kinder- en kinderrechtenorganisatie (zoals de jongerenactiviteiten op de Rio+20-top in 2012²⁷) en individuele kindervertegenwoordigers – aanwezig op onderhandelingen betreffende het internationaal milieu, klimaatverandering en ontwikkeling. Sinds Agenda 21 zijn nog een aantal kinder- en jongerenvergaderingen opgericht binnen het kader van de VN, zoals UNEP TUNZA²⁸ en COP YOUNGO.²⁹ Ook nationale 'jeugdafgevaardigden' op de VN-Algemene Vergadering³⁰ of de 'kinderambassadeurs' van UNICEF³¹ laten ruimte voor participatie. Het blijft echter twijfelachtig of de intentie om kinderen en jongeren naar *high level* politieke evenementen te brengen (bijvoorbeeld de jaarlijkse COP-vergadering van het VN-Klimaatverdrag of de Rio+20 UNCSD in 2012) een manier is om hen *betekenisvol* te consulteren over kwesties die hen betreft. Sommige publieke rapporten, artikelen en verklaringen van participerende kinderen- en jongerengroepen bevatten sterke kritiek op de uitkomst en een ontgoocheling in het proces zelf.³²

De participatie van kinderen in *global climate change governance*, in het bijzonder wat betreft mitigatie (gericht op de reductie van broeikasgassen door marktgevoelige politieke en economische maatregelen), was een echte uitdaging. Het infantiliseren van kinderen vindt zijn oorzaak in verschillende obstakels: politieke taal die niet aangepast is aan jonge mensen; vaak een gebrek aan middelen, niet enkel financiële maar ook *human resources* en *capacity building*; en de ongunstige politieke houding ten aanzien van de jeugd.³² Bovendien stonden de bezorgdheden van kinderen niet centraal op de milieubeleidagenda van volwassenen: hun ecologische waarheden zijn te ongemakkelijk.³⁴ Het is echter belangrijk om een onderscheid te maken tussen de omvang en de kwaliteit van de participatie, aangezien jongere kinderen aanwezig kunnen zijn op *high level* meetings, maar dat hun betrokkenheid vaak eerder symbolisch is (deelnemen in nevenevenementen, het planten van bomen, het tentoonstellen van kunst, enzovoort).

22 E. Tisdall and R. Bell "Included in governance? Children's participation in 'public' decision making", in E. K. M. Tisdall, J. Davis, M. Hill, and A. Prout (ed) "Children, Young People and Social Inclusion: participation for what?" Bristol: The Policy Press, 2006.

23 In het bijzonder het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden (1998).

24 UN Programme of Action from Rio (Agenda 21), Section III on Strengthening the Role of Major Groups, Chapter 25, Children & Youth in Sustainable Development, UNCSD Rio-Conferentie (1992).

25 VN-Millenniumverklaring (Millennium Development Goals), 18 september 2000, Millenniumtop van de VN-Algemene Vergadering.

26 Rio+20 Outcome Document "The Future We Want" (juni 2012).

27 Voor meer info, zie www.uncsdchildrenyouth.org/pages/youthactivitiesinrio.html.

28 UNEP TUNZA: Children and Youth programme of the United Nations Environmental Programme (sinds februari 2003).

29 YOUNGO: "Youth Non-governmental Organizations" (opgericht op de UNFCCC COP15, Kopenhagen, 2009).

30 United Nations Youth Delegate Programme, zie <https://www.un.org/development/desa/youth/what-we-do/youth-delegate-programme.html>.

31 UNICEF Youth Ambassadors in Youth Advocates, zie <https://www.unicef.org/world-childrens-day/unicef-youth-ambassadors-and-youth-advocates>.

32 Zie bvb. TUNZA Bandung Declaration, "The Voice of Children and Youth for Rio+20", Tunza International Children and Youth Conference, Bandung, Indonesia, 2011; en MGCY Rio +20 Closing Statement, "Where was our voice?" Rio, Brazil, 2012.

33 I. Savic, "Youth Participation in Environmental Activities, Climate Change: Impacts on Children and on their Rights", IUKB and Institut International des Droits de L'Enfant, 2011.

34 Hayward, cf. supra noot 6.

Daarenboven lijkt leeftijdsdiscriminatie toe te nemen, telkens wanneer jeugdparticipatie plaatsvindt in een formele politieke setting. Het marginaliseert niet enkel kinderen maar het zorgt ook voor een elitair karakter: sommige toelatingsprocedures zijn zeer competitief (bvb. het UN Youth Delegates Program³⁵ of de World Bank Youth Conferences³⁶) en jonge mensen zonder universitaire opleiding lopen kans geweigerd te worden. Het lijkt dat jonge, hoogopgeleide volwassenen de voorkeur genieten in inclusieprocessen, waarvan kinderen *de facto* uitgesloten worden, zelfs in niet-consultatieve participatiefases zoals *youth video contests*.³⁷ Valt het uitsluiten van kinderen in het tijdperk van de digitale generatie te rechtvaardigen? Of is het uiteindelijk het CRC zelf dat kinderen in het keurslijf van een leeftijdsgebaseerde perceptie van onbekwaamheid duwt?

Kinderen in de rechtbank: overheden ter verantwoording roepen

Wanneer de ene deur sluit voor mensen jonger dan 18, gaat een ander *window of opportunity* open. Klimaatzaken worden in toenemende mate door kinderen gebruikt om op te komen voor hun milieu- en mensenrechten en die van toekomstige generaties af te dwingen. Rechtszaken zijn in minstens 28 landen ter wereld ingeleid,³⁸ waarvan meer dan een dozijn procedures door kinderen en/of hun vertegenwoordigers (onder meer in België, Noorwegen, Bangladesh, Pakistan en de Verenigde Staten). Achter deze beweging bevindt zich een sterk maatschappelijk middenveld van milieuactivisten, juristen en klimaatwetenschappers. Tot op vandaag waren deze rechtszaken uitsluitend gericht op de aansprakelijkheid van nationale overheden voor het nalaten om (voldoende) maatregelen te nemen om de CO₂-uitstoot te verminderen. Zulke zaken werden nog niet ingeleid op het internationale niveau, noch

hebben zij getracht de internationale gemeenschap verantwoordelijk te stellen.³⁹ Niettegenstaande hun primaire doelstelling, kunnen rechterlijke uitspraken ook een direct effect hebben op het nationale *climate change governance* en indirect ook op het *global climate change governance*, op andere rechtszaken en op het afdwingen van het relevante internationale verdrags- en *soft law*-recht.

Er zijn twee voorname juridische benaderingen tot kinderpacticipatie in klimaatzaken. Ten eerste, het oplijsten van kinderen tussen een groot aantal eisers terwijl de *class action* vertegenwoordigd wordt door een juridische vertegenwoordiger of een organisatie (bijvoorbeeld in Nederland⁴⁰ en België⁴¹). En ten tweede, rechtszaken die worden ingeleid in naam van kinderen die zichzelf vertegenwoordigen met behulp van wettelijke vertegenwoordigers op grond van hun burger- en grondwettelijke rechten (en die van toekomstige generaties) (zoals in India⁴² en de Verenigde Staten⁴³). Hoewel elke nationale zaak verschillend is wat betreft de juridische grondslag, hebben ze doorgaans de volgende aspecten gemeen: een aansprakelijkheidsclaim tegen de staat; de mensenrechtelijke of grondwettelijke relevantie (zoals het recht op een gezond leefmilieu); de implicaties ten aanzien van internationale standaarden en intergenerationele rechtvaardigheid; het strategisch karakter van de rechtszaak (een visionaire aanpak met als doel om publieke en private *climate accountability* te beïnvloeden);⁴⁴ ten slotte worden de juridische aanspraken en sociale rol van kinderen vaak benadrukt tijdens de procedures, in het bijzonder in die zaken waarin kinderen als eiser opgesomd staan.

Klimaatveranderingsrechtszaken kunnen beschouwd worden als een alternatief pad tot het afdwingen van de rechten van kinderen tot publieke participatie en tot toegang tot justitie op basis van hun milieuburgerschap. Vertegenwoordigd door volwassenen, of handelend in eigen naam, kunnen kinderen een symbolische rol spelen op vlak van moreel-emotionele factoren, maar belangrijker, worden

35 Zie bvb. de toelatingsprocedure voor de UN Climate Change Youth Summit in New York op 21 september 2019. De minimumleeftijd voor aanvragen is 18 en er wordt verwacht dat het profiel van de aanvrager overeenkomt met de verwachtingen van de organisatoren.

36 "The World Bank Youth Summit invites youth who are passionate about maximizing their, and other individuals' human capital. Attendance at the Summit is open to youth aged 18-35 from around the world"; zie <https://www.worldbank.org/en/events/2018/07/25/world-bank-youth-summit-2018-unleashing-the-power-of-human-capital>.

37 Een videowedstrijd betreffende duurzaamheid, die werd gelanceerd door de COP22 van het VN-Klimaatverdrag (2016) om een reis te winnen naar de VN-Klimaatveranderingconferentie in Marrakech, zette de minimumleeftijd voor deelname op 18 jaar.

38 J. Setzer and R. Byrnes "Global trends in climate change litigation: 2019 snapshot", Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science, 2019.

39 Met uitzondering van een *amicus curiae* brief van een NGO voor het Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens. Dit Hof heeft een fundamenteel recht op een gezond leefmilieu erkend. Zie https://aida-americas.org/sites/default/files/resources_files/resumen_seriea_OC23_eng.pdf.

40 URGENDA t. de Nederlandse Staat, Gerechtshof Den Haag, 2015, zaaknummer: C/09/456689 / HA ZA 13~1396.

41 VZW Klimaatzaak t. het Koninkrijk België e.a., Rechtbank van Eerste Aanleg Brussel, 2015.

42 Pandey v. India, National Green Tribunal at Principal Bench, New Delhi, 2017.

43 Juliana, et al. vs. United States of America, et al., 2015, United States District Court of Oregon, 6:15-cv-1517-TC, 2016.

44 J. Setzer en R. Byrnes, "Global trends in climate change litigation: 2019 sapsjot", Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science, 2019, p. 2.

zij ook beschouwd als juridische actoren die zich kunnen beroepen op hun burger- en grondrechten.

'Amateurpolitiek'⁴⁵ en de klimaatparrhesiasten van vandaag⁴⁶

Parallel aan de traditionele *top-down* georganiseerde publieke participatie op conferenties en de recente trend van rechtszaken, ontstaan alternatieve vormen van publieke participatie, zoals het uitnodigen van kinderen in wetenschappelijke onderzoeksprojecten (kinderen als wetenschappers) of sociale mediacampagnes (petities, verklaringen en het delen van opinies) waar kinderen als deliberatoren *agents of transmission* kunnen worden.⁴⁷

Geen van deze participatieve technieken zijn echter zo krachtig als de nieuwe en dynamisch groeiende wereldwijde *grassroots* jongerenbeweging voor het klimaat, wat een voorbeeld van ongeziene impact is die kinderen en jonge mensen kunnen uitoefenen op de maatschappij en de politiek wereldwijd. De beweging, die de meeste zichtbaarheid geniet door middel van de regelmatige spijbelacties en massademonstraties, is geïnspireerd door de eenzame vrijdagprotesten van het 16-jarige Zweedse meisje Greta Thunberg voor het Zweedse parlamentsgebouw in de zomer van 2018. Na enkele maanden namen tienduizenden kinderen (voornamelijk middelbare schoolleerlingen) uit meer dan 100 landen deel in wekelijkse spijbelacties en demonstraties.⁴⁸

In publieke debatten en op het politieke niveau heeft deze revolutie aanleiding gegeven tot scepticisme, niet enkel wat betreft de burgerlijke en politieke rechten van kinderen, maar ook wat betreft de

onafhankelijkheid van de jongerenbewegingen. Jeugdleiders erkennen de politieke motivaties van de beweging in zoverre dat deze betrekking hebben op milieukwesties,⁴⁹ maar geen van de nationale groepen heeft tot nu toe aangegeven banden te hebben met politieke partijen of ideologieën. De acties van deze jonge mensen vormen revolutionaire stappen vooruit voor de emancipatiebeweging van kinderen: ze claimen het recht om te participeren in besluitvorming evenals het 'recht op toekomst';⁵⁰ ze hebben een lijst van verdere eisen voor overheden (de lijst varieert van land tot land), in het bijzonder het verklaren van een klimaatnoodtoestand;⁵¹ meer en effectievere maatregelen om intergenerationele *climate justice* te bereiken; een hervorming van het nationaal curriculum om van de ecologische crisis een onderwijsprioriteit te maken; en de integratie van de mening van jongeren in beleidsvorming.

In het Verenigd Koninkrijk gaat de beweging zelfs zover om volledig burgerschap voor jongeren te claimen via een verlaging van de leeftijdsgrens voor het stemrecht tot zestien jaar.⁵² Hoewel de radeloosheid en het enthousiasme van deze jonge mensen erg sterk is, beseffen zij dat het inwilligen van hun smeekbedes afhangt van de politieke wil van volwassenen. Andere burgerbewegingen, geleid door volwassenen (zoals Extinction Rebellion), organisaties, overheids- of onderwijsinstellingen hebben bovendien hun krachten gebundeld om deze jongeren te steunen.

De tweede grote wereldwijde jongerenstaking⁵³ zal plaatsvinden op 20 september 2019, net voor de VN Climate Action Summit en het randevenement, de VN Jeugdtop in New York. Greta Thunberg heeft aangekondigd dat ze aan de top zal deelnemen door met een zeilboot de Atlantische Oceaan over te steken om de CO2-voetafdruk van haar reis te minimaliseren.⁵⁴

45 G. Stoker, "Why politics matters: Making democracy work", Londen: Palgrave Macmillan, 2006; K. Nishiyama, "Deliberators, not Future Citizens: Children in Democracy," *Journal of Public Deliberation* 2017, nr. 1. Nishiyama verwijst naar kinderen via Stokers term 'politics for amateurs', omdat zij het potentieel hebben om bij te dragen aan de democratie door op een andere manier dan volwassenen van hun unieke capaciteiten gebruik kunnen maken.

46 Term uit de oud-Griekse literatuur (eerst gebruikt door Euripides) waarmee verwezen wordt naar een persoon "who uses parrhesia, i.e., is the one who speaks the truth", zie M. Foucault, "The meaning and evolution of the word parrhesia." in *Discourse and truth: the problematisation of parrhesia*, 1985.

47 K. Nishiyama, "Deliberators, not Future Citizens: Children in Democracy," *Journal of Public Deliberation* 2017, nr. 1.

48 De website van de Fridays for Future beweging bevat een overzicht van het aantal spijbelacties en het aantal deelnemers wereldwijd: <https://www.fridaysforfuture.org/events/list>.

49 Adélaïde Charlier, een Belgische jeugdleider verklaarde in een interview in *De Morgen* bijvoorbeeld: "Natuurlijk zijn onze boodschappen politiek, vanaf de eerste dag", antwoordt ze op de vraag of ze politiek bedrijft. 'Milieu is een maatschappelijk thema mét politieke implicaties. Maar nogmaals: dat wil absoluut niet zeggen dat onze beweging voor een welbepaalde partij kiest of te recupereren is.' Zie: <https://www.demorgen.be/nieuws/de-franstalige-anuna-adelaide-charlier-na-de-zomer-moeten-we-er-weer-tegenaan~bcccc612/>.

50 Dit kan beschouwd worden als een abstracte verwijzing naar hun recht op 'volwassenheid', hun mensenrechten op overleven en op een gezonde ontwikkeling en leefmilieu of naar concrete grondrechten (bijvoorbeeld in de Verenigde Staten).

51 Nationale klimaatnoodtoestanden werden tot nu toe afgekondigd in het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Canada in 2009. Verschillende steden, waaronder Parijs en Londen, hebben ook klimaatnoodtoestanden afgekondigd tijdens ernstige hittegolven.

52 Zie <https://theecologist.org/2019/feb/15/pupils-have-human-rights-strike-climate> en <https://www.theguardian.com/education/2019/mar/14/youth-climate-strikes-to-take-place-in-almost-100-countries-greta-thunberg>.

53 De eerste wereldwijde staking vond plaats op 15 maart 2019 met 2.056.408 deelnemers over heel de wereld. Zie <https://www.fridaysforfuture.org/events/list>.

54 De leeftijdsgrens om deel te nemen aan de evenementen ligt evenwel op 18 jaar.

Verlichting gebracht door kinderen

Of er door de wereldleiders, op de top van New York en de jaarlijkse COP-bijeenkomst in december,⁵⁵ gehandeld wordt naar de eisen van de *youth movement* zal ook afhangen van de erkenning van de rechten van kinderen en van jongeren evenals van de (juridische en morele)⁵⁶ verplichtingen van staten. De reden voor kinderp participatie is niet alleen een kwestie van rechten maar ook van verlichting⁵⁷: de milieugevoelige ideeën van kinderen, evenals de camaraderie die volgt uit de verbondenheid op het wereldwijde culturele niveau⁵⁸ kan een invloed uitoefenen op de beslissingen die wij namens hen maken. Bovendien kunnen inclusieve processen jonge burgers aanzetten om de bestaande

structuren in vraag te stellen en naar versterkte ontwikkelingsdoelstellingen toe te werken (UNICEF).⁵⁹ Uiteindelijk is het verlangen naar publieke participatie vooral een verlangen om bij te dragen tot beter opgeleide en betrokken burgers.⁶⁰ Ten slotte herinnert de democratische participatie van kinderen ons ook aan de noodzaak van langetermijn *accountability* en planning die zo fundamenteel is om duurzame ontwikkeling te bereiken.⁶¹ Met dit doel in het achterhoofd zouden milieurechten – in het bijzonder toegang tot milieuonderwijs en publieke participatie – van kinderen versterkt moeten worden, zowel op het nationale niveau als het niveau van het CRC. Het risico bestaat immers dat het nalaten om kinderen te zien als volwaardige burgers (of ten minste als semi-burgers) democratische leemtes in *governance* veroorzaakt en dat dit tot (klimaat)onrechtvaardigheid zou leiden.

55 25ste sessie van de Conference of the Parties (COP 25) bij het VN-Klimaatverdrag, 2-13 december 2019, Santiago, Chili.

56 In het bijzonder deze voorzien in het Klimaatakkoord van Parijs, december 2015.

57 G. Mannion, "After participation" in B. Percy-Smith, N. Thomas (reds.) "A handbook of children and young people's participation perspectives from theory and practice", Oxon., Routledge, 2010, p. 330; en R. A. Warshak, "Payoffs and Pitfalls of Listening to Children" *Family Relations*, issue 52, p. 373–384.

58 K. Malone en C. Hartung "Challenges of participatory practice with children", in *A handbook of children and young people's participation perspectives from theory and practice*, Oxon., Routledge, p.24.

59 UNICEF, "Climate change and children: A human security challenge", Policy Review Paper, UNICEF Innocenti Research Centre and UNICEF Programme Division, 2008.

60 J. Abelson e.a., "Obtaining public input for health-systems decision making: Past Experiences and Future Prospects", *Canadian Public Administration* 2002, 45(1) Spring, p. 70-97.

61 L. Stone, "Sustainable development and the democratic participation of the child" in J. Zermatten (ed.), "Climate Change: Impacts on Children and on their Rights", IUKB and Institut International des Droits de l'Enfant, 2011, p. 149.

Kunnen mensenrechten het klimaat redden?

Uitdagingen en opportuniteiten voor de systeemrebellie

Vincent Bellinkx*

De globale ecologische crisis, veroorzaakt door milieuvernieterende menselijke activiteiten,¹ kijkt de meeste mensen recht in de ogen. Het land droogt op,² de hitte slaat toe,³ de ijskappen smelten. Meer en meer mensen lijken bereid om te rebelleren tegen het huidige maatschappijstelsel waarin zowel de manier van produceren van voedsel en materialen, als de manier waarop we wonen, onszelf verplaatsen en ontspannen, een negatieve impact heeft op de natuurlijke omgeving waarin we leven.

De klimaatcrisis

Gesteund door wetenschappers⁴ riep de nieuwe klimaatactivistische beweging Extinction Rebellion eind 2018 een noodtoestand uit met de vraag aan overheden en instellingen om dit ook te doen.⁵ In het 'hot house earth' report waarschuwden de onderzoekers van het Stockholm Resilience Institute over de link om tussen kritieke ecosystemen en het belang om deze te beschermen,⁶ terwijl ook het International Panel on Climate Change (IPCC) rapporten uitbracht over de nood om drastische maatregelen te nemen om de klimaatopwarming te beperken tot 1,5°C.^{7,8}

Er is een snelle en grote verandering nodig om de tot nu toe stabiele natuurlijke omgeving (zoals in het

geologische holoceen, dat loopt van na de laatste ijstijd 11.700 jaar geleden) te behouden en weg te blijven van een mogelijks zeer instabiele periode. In zulk nieuwe geologische tijdperk, dat sommige wetenschappers het Antropoceen noemen (en waar we mogelijk al in zijn aanbeland)⁹ bestaat het risico dat het globale ecosysteem Aarde voorbij een kantelpunt in een steeds sneller veranderende maalstroom terechtkomt.¹⁰ Dit zowel op vlak van klimaatopwarming als van het massa-uitsterven van plant- en diersoorten, chemische pollutie en het veranderen van natuurlijke cycli. Het overschrijden van deze planetaire grenzen heeft een grote impact op het menselijke leven, zoals het frequenter voorkomen van extreme weersomstandigheden, droogte en overstromingen, stijging van de zeespiegel en biodiversiteitsverlies.¹¹ Dit bedreigt de voedselzekerheid, het levensonderhoud en de woonplaatsen van vele mensen, in het bijzonder landen met lage en gemiddelde inkomens.¹²

John Knox, de Speciale Rapporteur voor Mensenrechten en Milieu van de VN, omschrijft in de inleiding van de kaderprincipes voor milieu en mensenrechten de inherente link tussen milieu en mensenrechten: "*Human beings are part of nature, and our human rights are intertwined with the environment in which we live. Environmental harm interferes with the enjoyment of human rights, and the exercise of human rights helps to protect the environment and to promote*

* Law and Development Research Group, Faculteit Rechten, Universiteit Antwerpen.

1 M.R. Allen, e.a. '2018: Framing and Context.' In: *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, chapter 1.

2 Zie https://www.standaard.be/cnt/dmf20190807_04549619;
<https://www.wri.org/blog/2019/08/17-countries-home-one-quarter-world-population-face-extremely-high-water-stress>.

3 Zie <https://www.worldweatherattribution.org/human-contribution-to-record-breaking-june-2019-heatwave-in-france/>.

4 Zie <https://scientists4climate.be/letter/dutch/> (België),
<https://hetgroenebrein.nl/2019/02/06/wetenschappers-steunen-massaal-scholierenstaking-klimaatbeleid/> (Nederland).

5 Zie <https://rebellion.earth/the-truth/demands/>.

6 W. Steffen e.a. *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene*, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115.33, p. 8252-8259.

7 C.J. Rhodes, 'Only 12 years left to readjust for the 1.5-degree climate change option—Says International Panel on Climate Change report: Current commentary,' *Science Progress*, 2019, 102.1, p. 73-87.

8 *Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial, 2019*.

9 C.N. Waters, e.a. 'The Anthropocene is functionally and stratigraphically distinct from the Holocene,' *Science*, 351.6269, 2016, aad2622.

10 W. Steffen, *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene*, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115.33, 8252-8259.; S. Levin, Ö. Bodin, G. Peterson, J.C. Rocha, 'Cascading regime shifts within and across scales,' *Science*, 2018, 362 (6421), 1379-1383.

11 Chapter outline of the working group II contribution to the IPCC sixth assessment report (Ar6).

12 idem

sustainable development.¹³ Die kaderprincipes dienen als gids voor praktische implementatie van statelijke mensenrechtenverplichtingen met betrekking tot het recht op een gezond leefmilieu en worden verder besproken.

Het klimaatprobleem is echter een '*global commons problem*', een probleem dat de belangen van elke staat raakt, maar ook enkel kan opgelost worden door collectieve actie van voldoende staten.¹⁴ Aangezien mensenrechten voor een groot deel vervlochten zijn met het huidige systeem van natiestaten en afdgedwongen worden op nationaal of regionaal niveau, rijst de vraag of de schaal en reikwijdte waarop mensenrechten opereren voldoende is om een rol te spelen in deze collectieve actie. Het klimaatprobleem is ook een '*wicked problem*', een zeer complex probleem met meerdere (onbekende) oorzaken, waarvan de oplossingen nog niet bekend zijn. Het wordt ook geschetst als een socio-ecologisch probleem, waarbij zowel ecosystemen als door de mens gemaakte maatschappelijke systemen op elkaar inspelen.¹⁵

Initieel een product van de verlichting, zijn mensenrechten sterk gebaseerd op een lineaire, antropocentrische denkstroming, met een ingebakken scheiding tussen mens en natuur tot gevolg. Hoewel in de loop der jaren heel (deels geslaagde) pogingen werden ondernomen om context, complexiteit en omgeving mee in het mensenrechtendiscours te krijgen, lijkt de horde nog niet helemaal genomen te zijn.

Momenteel worden ook veel pogingen ondernomen om mensenrechten te instrumentaliseren in de strijd tegen klimaatverandering, zowel in klimaatrechtzaken wereldwijd,¹⁶ als in campagnes rond klimaatrechtvaardigheid,¹⁷ maar ook in de academische literatuur.¹⁸ Doordat het politieke en economische bestel gezien wordt als de oorzaak van de ecologische crisis, of beide bestellen op zijn minst falen om er iets aan te doen, streeft de systeemrebellie naar een totale systeemverandering. Hier speelt de relatie tussen burger en overheid een cruciale rol en rijst de vraag welke rol mensenrechten kunnen spelen

in deze systeemverandering.

Deel één omschrijft de uitdagingen en hordes voor het mensenrechtenrecht om het klimaatprobleem aan te pakken. In deel twee gaan we na waar mensenrechten reeds het verschil maken voor 'systeemrebellien'. Gezien de uiterst korte timing om nog tot een systeemtransitie te komen, gaat deze bijdrage niet dieper in op opportuniteiten om het mensenrechtenrecht diepgaand te hervormen en organiseren. Dit lijkt gezien de huidige, globale politieke context weinig haalbaar.

De uitdagingen

Deze sectie omschrijft vier uitdagingen waarop het mensenrechtenrecht een antwoord moet bieden om de klimaatproblematiek aan te pakken.

De mens in het midden

Mensenrechten zijn als product van de verlichting, waarbij het rationele denken en de mens als objectief waarnemingscentrum van zijn of haar omgeving centraal staan, antropocentrisch. Door grondrechten toe te kennen aan mensen (en enkel aan mensen) creëert het mensenrechtenrecht een scheiding tussen de bescherming van de mens en de bescherming van zijn omgeving, 'de natuur'. Dit heeft tot gevolg dat mensenrechten enkel bruikbaar zijn wanneer er een directe negatieve impact op mensen (in de vorm van een mensenrechtenschending) plaatsvindt, maar minder bruikbaar zijn om contextuele problemen zoals structurele milieuschade aan te vechten.¹⁹ De rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), dat aan de hand van artikels 2 (recht op leven), 6 (recht op een eerlijk proces) en artikel 8 (recht op respect voor privé- en familielevens) elementen van het recht op een gezond leefmilieu heeft uitgewerkt, toont dit duidelijk aan door enkel tot schendingen van het verdrag te besluiten in geval van een direct nadeel aan de belanghebbende mensen.²⁰ Klimaatactivisten proberen mensenrechten te gebruiken in hun claims tegen overheden om een

13 J. Knox, *Framework Principles on Human Rights and the Environment*, UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, Geneva, 2018, p. 5.

14 C. Voigt, Christina and F. Ferreira. "Dynamic Differentiation: The Principles of CBDR-RC, Progression and Highest Possible Ambition in the Paris Agreement." *Transnational Environmental Law*, 2016, 286.

15 C. Folke, Carl, e.a. "Social-ecological resilience and biosphere-based sustainability science," *Ecology and Society*, 2016, 21(3), p. 41.

16 M. Burger en J. Gundlach. "The status of climate change litigation: a global review.," *United Nations Environment Programme*, 2017.

17 Zie <https://www.greenpeace.org/international/act/climate-justice/>.

18 A. Grear, and L. J. Kotzé (red.) *Research handbook on human rights and the environment*. Edward Elgar Publishing, 2015; S. Humphreys, 'Human rights and climate change' In: S. Humphreys en M. Robinson (red.) *Human rights and climate change*, Cambridge University Press, 2010.

19 V. Bellinkx, "Groeien mensenrechten mee met hun habitat? De evolutie van het recht op een gezond leefmilieu onder impuls van klimaatrechtzaken." *Tijdschrift voor mensenrechten/Liga voor Mensenrechten*, 2018, *currens* 1.3, p. 4-8.

20 EHRM, *Öneryıldız v. Turkey*, 2004; EHRM, *Guerra and others v. Italy*, 1998; EHRM, *Lérablière asbl v. Belgium*, 2009; EHRM, *Howald Moor and others v. Switzerland*, 2014; EHRM, *Karin Andersson and others v. Sweden*, 2014; EHRM, *Lopez Ostra v. Spain*, 1994; EHRM, *Fadeyeva v. Russia*, 2005; EHRM, *Taskin and others v. Turkey*, 2004; EHRM, *Tatar v. Romania*, 2009; EHRM, *Flamenbaum and others v. France*, 2012; EHRM, *McGinley and Egan v. United Kingdom*, 1998; EHRM, *Kyrtatos v. Greece*, 2003; EHRM, *Greenpeace e.v. and others v. Germany*, 2009.

ambitieuzer klimaatbeleid te voeren, maar slagen er slechts met moeite in om hun zaak juridisch hard te maken.²¹ Hoewel de rechter in de Nederlandse Urgenda klimaatzaak oordeelde dat mensenrechten een interpretatieve werking hebben, besliste hij niet tot een directe schending.²² In hoger beroep argumenteerde de rechter dat klimaatverandering een reële en onmiddellijke bedreiging vormt voor het leven (artikel 2 EVRM) en privéleven (artikel 8 EVRM) van de aanklagers, en dat er daarom een positieve verplichting rust op de staat om hieraan het hoofd te bieden in de vorm van een CO₂ reductie van 25 procent tegen eind 2020.²³ Waar het Nederlandse Hof hier reeds een stuk verder gaat in het beoordelen van klimaatverandering als contextuele toestand met directe negatieve effecten op mensenrechten, blijft deze directe link nodig. Verder stelt de opinie van het Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens dat principes van internationaal milieurecht integraal deel uitmaken van het mensenrechtenrecht, maar geeft onvoldoende verdere aanwijzingen hoe dit juridisch toegepast kan worden op milieubescherming.²⁴

Ook de kaderprincipes over mensenrechten en milieu zijn uitgesproken antropocentrisch. Artikel één stelt: “States should ensure a safe, clean, healthy and sustainable environment in order to respect, protect and fulfil human rights.” De bescherming van de natuur in dienst van de mens dus, en inhoudelijke bescherming van mensenrechten. De tegenhanger in artikel twee (“States should respect, protect and fulfil human rights in order to ensure a safe, clean, healthy and sustainable environment”) stelt dat bescherming van mensenrechten een veilige, gezonde en duurzame leefomgeving verzekeren. Het gaat hier impliciet over de leefomgeving van mensen zonder inherente bescherming toe te kennen aan de leefomgeving van andere levende organismen.²⁵

Mensen en de ‘man-made’ samenleving zijn echter vervlochten met en maken deel uit van hun natuurlijke

omgeving. Dit is een realiteit die de juridische fictie van het mensenrechtenrecht niet weerspiegelt. Om een rechtenbenadering nuttig te kunnen gebruiken om ecologische problemen aan te pakken, zou ze ook van toepassing moeten kunnen zijn op de bescherming van ecosystemen. Dit gebeurt in Ecuador en Bolivia,²⁶ waar als reactie op het antropocentrische karakter van traditionele mensenrechteninstrumenten en de onbruikbaarheid hiervan voor het beschermen van de natuur de rechtenbenadering op natuurelementen sterk opgang maakt.²⁷ ‘Rights of nature’ kunnen mogelijks succesvol ingezet worden als juridisch mechanisme voor natuurbescherming en vormen een eerste stap om de tweedeling die in de fictie van het recht bestaat tussen mens en natuur op te heffen. Hoewel dit ‘right of nature’ juridisch sterk innoveert, is dit (nog) geen wereldwijde evolutie.²⁸

Staatssoevereiniteit als drempel

Zoals boven vermeld is de klimaatproblematiek een ‘global commons problem’, dat enkel opgelost kan worden als alle (statelijke) spelers een billijke bijdrage leveren. Het uitgangspunt in het internationale recht en de klimaatakkoorden blijft echter nog steeds staatssoevereiniteit.²⁹ In dezelfde lijn is het mensenrechtenrecht sterk georganiseerd vanuit het principe van staatssoevereiniteit en afhankelijk van de relatie tussen de staten en hun rechtssubjecten met strikte territoriale toepassing (nationaal of regionaal) tot gevolg. Zo is het gebruik van mensenrechten in de klimaatcontext beperkt tot deze territoriale reikwijdte, zowel op vlak van toepassingsgebied, verantwoordelijkheid van plichtendragers, afdwingbaarheid en tenuitvoerlegging. Dit is problematisch wanneer men mensenrechten over de gehele breedte van de ‘global commons’ zou willen toepassen (in de veronderstelling dat de toepassing van mensenrechten de klimaatproblematiek kan aanpakken). Momenteel zit de toepassing van mensenrechten gevangen in de silo’s van de

21 Zie Nederlandse klimaatzaak Stichting Urgenda t. Nederland, Rb. Den Haag, 24 juni 2015 op grond van artikels 2 en 8 EVRM, maar ook in de VS Juliana et al vs USA op grond van de ‘public trust’ doctrine als deel van het 14e Amendement.

22 Stichting Urgenda t. Nederland, Rb. Den Haag, 24 juni 2015, Nederland t. Stichting Urgenda, Hof van Beroep Den Haag, 9 oktober 2018.

23 Nederland t. Stichting Urgenda, Hof van Beroep Den Haag, 9 oktober 2018, §40-45.

24 Inter-Am. Ct. H.R., ‘The Environment and Human Rights, State Obligations in Relation to the Environment in the Context of the Protection and Guarantee of the Rights to Life and to Personal Integrity – Interpretation and Scope of Articles 4(1) and 5(1) of the American Convention on Human Rights’, Advisory Opinion OC-23/18, (ser. A) No. 23, p. 15.

25 J. Knox, Framework Principles on Human Rights and the Environment, UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, Genève, 2018, p. 6.

26 Alsook in Nieuw-Zeeland zie T. Barraclough, ‘How far can the Te Awa Tupua (Whanganui River) proposal be said to reflect the rights of nature in New Zealand’, Otago Yearbook of Legal Research, 2013.

27 C.M. Kaufmann en P.L. Martin, ‘Testing Ecuador’s Rights of Nature: Why Some Lawsuits Succeed and Others Fail’, International Studies Association Annual Convention, Atlanta, 2016, p. 1.

V. Bellinkx, ‘Groeien mensenrechten mee met hun habitat? De evolutie van het recht op een gezond leefmilieu onder impuls van klimatrechtszaken.’ Tijdschrift voor mensenrechten/Liga voor Mensenrechten, 2018, currens 1.3, p. 4-8.

28 C.M. Kaufmann en P.L. Martin, ‘Testing Ecuador’s Rights of Nature: Why Some Lawsuits Succeed and Others Fail’, International Studies Association Annual Convention, Atlanta, 2016, p. 1.

29 C. Voigt, Christina en F. Ferreira. ‘Dynamic Differentiation: The Principles of CBDJ-RC, Progression and Highest Possible Ambition in the Paris Agreement.’ Transnational Environmental Law, 2016, 286.; P. Cullet, ‘Differential Treatment in Environmental Law: Addressing Critiques and Conceptualizing the Next Steps.’ Transnational Environmental Law, 2016, 5.2, p. 307.

staatssoevereiniteit en dekken ze niet alle gebieden, actoren en onevenwicht in capaciteit af om aan de oplossing bij te dragen. Sommige statelijke en niet-statelijke actoren kunnen niet ter verantwoording geroepen worden, anderen zijn dan weer niet in staat om daadwerkelijk actie te ondernemen.

Als antwoord op dit laatste probeert het internationale milieurecht de kloof tussen formele gelijkheid tussen ontwikkelde landen en ontwikkelingslanden, en de reële ongelijkheid op vlak van financiële, administratieve en technologische capaciteit te overbruggen met het principe van *'common but differentiated responsibility'*, waar de sterkste schouders de verantwoordelijkheid hebben om de zwaarste lasten te dragen.³⁰

Al bij al vormt de staatsovereine versnippering een stevige beperking van het mensenrechtenrecht om de klimaatproblematiek aan te pakken.

Gebrek aan ruimte voor complexiteit

Klimaatverandering is een uiterste complexe en *'wicked'* uitdaging. Waar een complex probleem instrumenten nodig heeft die een complexe benadering toestaan, focussen mensenrechten in de klassieke zin op de directe relatie tussen acties van de staat en de burger.³¹ De klimaatcrisis heeft meerdere indirecte oorzaken waar de verantwoordelijkheid niet toegeschreven kan worden aan bepaalde actoren en waar geen causaal verband kan worden aangetoond tussen specifieke acties die de klimaatproblematiek creëren en specifieke gevolgen voor mens en natuur.³²

In de loop der jaren zijn vele (deels geslaagde) pogingen ondernomen om context, complexiteit en omgeving mee in het mensenrechtendiscours en de beoordeling ervan te krijgen.³³ Hoewel in theorie alle mensenrechten gelijk en universeel zijn, ook op vlak van juridische afdwingbaarheid, blijven burgerrechten en politieke rechten gemakkelijker afdwingbaar.³⁴ Dit zou deels toegewezen kunnen worden aan de lage complexiteit en kleinere belangen dan bij economische, sociale en culturele (ESC) rechten. Doorheen de conceptualisatie van rechten en afdwingbaarheid van recht zijn het sterk

mechanistische, lineaire causale denken van Descartes en de verlichting nog steeds aanwezig. Dit uit zich in de nood om specifiek afgelijnde oorzaken, gevolgen en actoren te hebben, en directe en eenduidige verbanden hiertussen. Dit terwijl in een *'wicked problem'* meervoudige oorzaken en gevolgen bestaan en indirecte samenhangende verbanden bestaan.

Een innovatie wat dit betreft is de rechtszaak van de Peruviaanse boer Lliuya tegen het Duitse multinationala energiebedrijf RWE. Hij claimde dat het smelten van een gletsjer, veroorzaakt door klimaatopwarming en het verhogen van het waterniveau van het nabijgelegen bergmeer dat zijn dorp overstroomt, zijn recht op eigendom en recht op wonen bedreigt. Hij stelde RWE, dat historisch 0,02% van alle menselijke CO₂ heeft uitgestoten, daarvoor verantwoordelijk. De rechter aanvaardde hier het gebrek aan een directe causale link en stelde dat een gedeelde verantwoordelijkheid pro rata van de uitstoot genoeg is.³⁵

Momenteel is het nog wachten op een uitspraak in hoger beroep.³⁶ Door dit loslaten van de nood aan een direct causaal verband, laten de Duitse rechters een stukje complexiteit toe en overbruggen ze hiermee dit tekort in het recht. Ook in de Urgendzaak heeft men de nood aan een eenvoudig oorzaak gevolg verband verminderd door de klimaatverplichtingen onder het Parijs-akkoord (ondersteund door verwijzingen naar de IPCC rapporten) te lezen als gedeeltelijke pro rata verantwoordelijkheid.³⁷

Zijn mensenrechten ook verslaafd aan groei?

De verwevenheid van mensenrechten met het huidige groeigebaseerde economische systeem uit zich in twee aspecten. Ten eerste is er het principe van progressieve realisatie van economische, sociale en culturele rechten. Dit principe houdt in dat staten mensenrechten moeten realiseren met de maximaal beschikbare middelen. In de meeste samenlevingen is dit gebaseerd op groei en het vooruitgangsidee van ontwikkeling.³⁸

In de veronderstelling dat grenzeloze groei op basis van natuurlijke exploitatie de onderliggende oorzaak is

30 P. Cullet, 'Differential Treatment in Environmental Law: Addressing Critiques and Conceptualizing the Next Steps,' *Transnational Environmental Law*, 2016, 5.2, p. 307.

31 Inclusief de horizontale derdenwerking die de staat de plicht geeft om op te treden wanneer rechtssubjecten elkaars rechten in het gedrang brengen.

32 Wel rusten er specifieke juridische verplichtingen op staten, zoals verplichtingen onder het Parijs akkoord, om de klimaatproblematiek aan te pakken. Die verplichtingen kunnen echter niet aan mensenrechtenrecht toebedeeld worden.

33 H.J. Steiner, P. Alston, and R. Goodman, *International human rights in context: law, politics, morals. Text and materials*, Oxford University Press, USA, 2008.

34 Zie <https://theconversation.com/why-civil-and-political-rights-have-been-easier-to-secure-than-social-and-economic-ones-77027>.

35 *Lliuya v RWE*, Az 2 O 285/15 Essen Regional Court 2015.

36 Zie <https://germanwatch.org/en/huaraz>.

37 *Nederland t. Stichting Urgenda, Hof van Beroep Den Haag*, 9 oktober 2018, §46-53.

38 R. Balakrishnan, J. Heintz en D. Elson, *Rethinking Ecomic Policy for Social Justice: The radical potential of human rights*, Londen, Routledge, 2016, p. 70; D. Desierto, *Public Policy in International Economic Law: The ICESCR in Trade, Finance, and Investment*, Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 69.

van de ecologische crisis, dragen deze conceptualisatie van groeigebaseerde vervulling van ESC-rechten dan bij aan de klimaatverandering? Daarnaast rijst de vraag of dit principe nog werkbaar is in een niet op groei gebaseerd economisch ontwikkelingsverhaal.³⁹

Ten tweede wordt het huidige systeem van individuele eigendomsrechten beschermd als mensenrecht (o.a. artikel 1, 2e protocol EVRM). Adelman argumenteert dat privaat eigendom een fundamenteel concept uitmaakt in het westerse en internationale recht, dat toelaat om land en natuurlijke rijkdommen te onderwerpen aan menselijke dominantie, en introduceert het idee van natuur als bezit.⁴⁰

Wanneer natuur als bezit wordt beschouwd, verwordt het ook tot iets dat geconsumeerd of vernietigd kan worden. Door mensen en organisaties mensenrechtenbescherming te geven voor het bezitten van private eigendom, rechtvaardigt het nog meer de exploitatie van onze natuurlijke leefomgeving⁴¹ en ondersteunt het de werking van ons rente- en schuldgebaseerd economisch systeem, dat uitgaat van vermeerdering van kapitaal dat zijn oorsprong vindt in natuurexploitatie.⁴² Het lijkt vanzelfsprekend dat de verregaande exploitatie van ecosystemen aan de grondslag ligt van de klimaatcrisis.

De twee bovenstaande analyses stemmen tot nadenken over het herdenken van mensenrechtenbescherming in andere maatschappijssystemen die niet werken op basis van groei of private eigendom. *Buen vivir*, een socio-economisch concept dat van inheemse volkeren afstamt en de maatschappij organiseert op een gemeenschapsgerichte, ecologisch gebalanceerde en cultureel sensitieve manier is hier een goed voorbeeld van.⁴³

Waar de vorige secties enkele theoretische hordes toelichten die het moeilijk maken het mensenrechtenrecht als instrument nuttig in te zetten in de urgente strijd tegen de klimaatopwarming, schuilen er ook opportuniteiten om het recht 'as it is' te gebruiken, om op korte termijn maatschappelijke verandering te bekomen.

Stysteemrebellie gebruiken mensenrechten

Wanneer legale vormen van protest en beleidsbeïnvloeding geen of weinig effect lijken te sorteren, zoals bijvoorbeeld in België na de klimaatmarsen in 2018-2019, kijken activisten naar strategieën van burgerlijke ongehoorzaamheid om sociale verandering teweeg te brengen. Dit in navolging van succesvolle bewegingen die massaburgerlijke ongehoorzaamheid toepasten, zoals de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten, het onafhankelijkheidsstreven van India onder impuls van Gandhi, of de anti-Apartheidstrijd in Zuid-Afrika. De recente protesten in Hong Kong over burger- en politieke rechten, maar ook de Extinction Rebellion blokkades in Groot-Brittannië tonen zowel de kracht van geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid, als de nood aan bescherming tegen het geweldmonopolie van de staat. Volgens deze strategie vindt in de grijze zone waar de wet doelbewust (als drukkingsmiddel) overtreden wordt, de verschuiving van machtsverhoudingen plaats - en dus ook van maatschappelijke systeemverandering.⁴⁴ De harde stokken van het recht komen van pas om de grenzen van deze grijze zone af te bakenen. Mensenrechten geven de mogelijkheid voor activisten om dit kat- en muisspel met (het geweldmonopolie van) de staat te spelen en hun zaak hoger op de maatschappelijke agenda te plaatsen.

In landen waar het mensenrechtenrecht robuust ingebed is, kunnen klimaatactivisten onmiddellijk en op korte termijn gebruik maken van het recht. Dit is belangrijk gezien de extreme urgentie om actie te ondernemen in de klimaatproblematiek. Milieubewegingen zoals Ende Gelände in Duitsland en Extinction Rebellion wereldwijd, steunen zeer sterk op burger- en politieke mensenrechten om deelnemers van hun acties te beschermen van repressie. Ook gebruiken ze rechtsgeschillen als instrument om de klimaaturgentie extra voor het voetlicht te brengen.⁴⁵ Daar waar in heel wat landen in het globale zuiden (zoals Brazilië en Honduras) milieuactivisten meer dan eens gedood worden,⁴⁶ vinden activisten in

39 W. Vandenhoele, 'De-growth and sustainable development: rethinking human rights law and poverty alleviation. *Law and Development Review*, 2018, 11.2, p. 657. Zie over deze thematiek ook 'Groeidiagnostische: naar een herijking van het gelijkheidsbeginsel' van Wouter Vandenhoele in dit nummer.

40 S. Adelman, 'The sustainable development goals, Anthropocentrism and Neoliberalism' In: D. French en L. Kotzé (red.) *Global goals: law, theory and implementation*. Cheltenham : Edward Elgar, 2017, p 12.

41 P.D. Burdon, *Earth Jurisprudence: Private Property and the Environment*, Routledge, 2015.

42 K Raworth, *Doughnut economics*, Penguin Random House, London, 2017, p. 247.

43 C. Walsh, 'Development as Buen Vivir: Institutional arrangements and (de) colonial entanglements', *Development*, 2010, 53.1, p. 15-21.

44 R. Hallam, 'How to win! Successful procedures and mechanisms for radical campaign groups', <https://radicalthinktank.files.wordpress.com/2015/12/how-to-win-10-15.pdf>.

45 Zie juridische handleidingen voor rechtsbescherming bij burgerlijke ongehoorzaamheid: <https://www.ende-gelaende.org/en/action/legal-matters/>; <https://rebellion.earth/act-now/resources/legal-info/>.

46 Zie: <https://www.theguardian.com/environment/2018/feb/02/almost-four-environmental-defenders-a-week-killed-in-2017>.

westerse democratieën meer bescherming in het mensenrechtenrecht. Burger- en politieke rechten lijken dan ook absoluut noodzakelijk om het proces van maatschappelijke transitie te vergemakkelijken.

Conclusie: Pragmatisme boven

Hoewel klimaatactivisten sterk gebruik maken van (veelal) burger- en politieke rechten om systeemverandering teweeg te brengen, kunnen we besluiten dat het mensenrechtenrecht op grenzen botst wanneer burgers ze op korte termijn willen inzetten om de destructieve klimaatopwarming aan te pakken. Ten eerste is er het antropocentrische karakter

van mensenrechten, die weinig bescherming bieden voor natuurlijke ecosystemen an sich. Ten tweede vormt de nationale of regionale toepasbaarheid van mensenrechten een beperking op vlak van jurisdictie om een globaal probleem met grensoverschrijdende oorzaken, verantwoordelijkheden en actoren op te lossen. Ten derde lijkt het op lineaire causaliteit gebaseerde mensenrechtensysteem niet voldoende uitgerust om de complexe en *'wicked'* ecologische crisis aan te pakken. Tot slot werpt de (gedeeltelijke) inbedding van het huidige mensenrechtensysteem in het kapitalistische economische groeimodel de vraag op of het ditzelfde model als oorzaak van de ecologische crisis wel kan stoppen.

'Klimaat- en mensenrechtenbewegingen hebben elkaar nodig'

TvMR sprak met Valerie Del Re, directeur van Greenpeace

Catherine Van de Heyning*

Als directeur van Greenpeace moet je Valerie Del Re niet meer overtuigen van de samenhang tussen de strijd tegen klimaatverandering en mensenrechten. Greenpeace is één van de voortrekkers van de *People's Summit on Climate, Rights and Human Survival*, die in september georganiseerd wordt. Deze top wil het startschot zijn van een bredere coalitie van mensenrechten- en milieuorganisaties om de klimaatverandering een halt toe te roepen. Tijd dus voor een gesprek over hoe de klimaat- en mensenrechtenbeweging elkaar kunnen ondersteunen en de impact van het klimaat op mensenrechten op internationaal en nationaal niveau.

Alleen lukt het niet meer

TvMR: De 'People's Summit' wil de sociale, mensenrechten- en klimaatbewegingen met elkaar verbinden. Waarom vandaag die stap?

DEL RE: Greenpeace voert al lang campagne voor ecologische thema's. De strijd tegen klimaatverandering stond daarbij steeds prominent op de agenda. Enkele jaren geleden beseften we dat de manier waarop we tot dan toe campagne voerden niet meer voldoende zou zijn. In 2021 bestaan we vijftig jaar en we kunnen terugkijken op heel wat succesvolle campagnes waar we echt de realiteit hebben gewijzigd. Ik denk aan de acties tegen de walvisvaart waar we een zo goed als mondiaal moratorium hebben kunnen afdwingen of aan het felbevochten verbod op de uitvoer van toxische stoffen. Maar we stelden vast dat dergelijke nichecampagnes niet zullen volstaan voor het klimaat. Hiervoor is een diepgaande wijziging nodig van ons economisch systeem, consumptie en gedragspatronen. Een dergelijke, breed gedragen *mindshift* lukt niet alleen. Daarvoor heb je een zeer brede coalitie aan organisaties nodig die op die verschillende aspecten werken en wegen. De sociale organisaties, maar evident ook

mensenrechtenbewegingen en migratienetwerken.

TvMR: Je gaf al aan dat de wortels van de problematieken waar ngo's en middenveldorganisaties voor strijden dezelfde zijn.

DEL RE: De klimaatverandering heeft vandaag al een dermate grote impact op onze wereld dat dit meespeelt in sociale en mensenrechtelijke problematieken. Een duidelijk voorbeeld zijn de klimaatvluchtelingen. Internationaal onderzoek toont aan dat er vandaag al één persoon per minuut zijn thuis verlaat omwille van de impact op het klimaat. Maar ook verschillende gewapende conflicten gerelateerd aan klimaat. Grote droogtes zorgen voor sociale onrust, wat dan weer druk zet op de sociale vrede. Studies laten zien dat als de klimaatwijziging zich voortzet zoals vandaag, grote steden in ontwikkelingslanden ontheemd zullen worden door waterstijging, droogte en extreem weer. De impact op migratie, sociale cohesie, conflicten en mensenrechten zal enorm zijn. Daarom is het van cruciaal belang om de opwarming van de aarde tot anderhalve graad te beperken, zodat we de gevolgen hiervan kunnen matigen.

TvMR: Je sprak ook over de evidente connectie tussen klimaat en sociale uitbuiting.

DEL RE: Als je naar de kern van sociale uitbuiting en klimaatverandering gaat, moet je vaststellen dat het veelal dezelfde organisaties en bedrijven zijn die parasiteren op onze planeet en de zwakkeren. Ze maken gebruik van het algemeen goed om winst te maken zonder dat ze de kosten aan de maatschappij en aan ons algemeen goed moeten incalculeren. Evenmin dragen ze er enige verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid voor. Dat systeem waarbij bepaalde bedrijven of zelfs landen de voordelen plukken maar de ellende op een ander afschuiven moet drastisch veranderen. Dat veronderstelt een systeemwijziging op globale schaal, een dus ook een mondiale en multidisciplinaire aanpak van ngo's.

* Catherine Van de Heyning is Prof. Europese fundamentele rechten, Universiteit Antwerpen.

Op zoek naar een fair evenwicht

TvMR: De vraag van de EU voor lagere uitstoot wordt door veel opkomende economische tijgers vaak weggezet als hypocriet omdat de Westerse landen in het verleden al hun welvaart konden opbouwen ten koste van milieu en klimaat, terwijl ze dit nu de ontwikkelende landen ontzeggen. Vanuit dat oogpunt komen klimaatmaatregelen in conflict met een mondiale sociale gelijkheid.

DEL RE: Ik begrijp de reflex om naar Europese landen te wijzen voor hun historische CO₂-uitstoot, waar zij inderdaad veel welvaart en rijkdom mee opgebouwd hebben. Historisch, en rekening houdend met sociale rechtvaardigheid, is het dan ook belangrijk dat er een compensatiesysteem bestaat, zodat je landen niet helemaal belemmert in hun ontwikkeling. Waar we vooral vanaf moeten is de tunnelvisie dat je je enkel kan ontwikkelen op basis van een CO₂-intensieve economie. Er zijn landen die heel succesvol de switch maken naar een CO₂-arme industrie, transport en economie. Er zijn voldoende studies die aantonen dat dit mogelijk is. Het is aan Europa om op dat vlak een voorbeeldrol op te nemen. Op nationaal vlak speelt die discussie ook waarbij het gevoel leeft dat klimaatmaatregelen vooral de lagere maatschappelijke strata en de middenklasse treffen. Je ziet het ook in de weerstand van delen van de bevolking tegen onder andere de CO₂-arme binnensteden en energiezuinige renovatieverplichtingen.

TvMR: Botsen sociale rechten met de huidige klimaatmaatregelen?

DEL RE: Wil je klimaatverandering echt aanpakken, dan moet je voldoende mensen overtuigen dat het nodig en mogelijk is. En dat kan alleen als je de klimaatverandering aangrijpt voor een sociaal rechtvaardige transitie. Je moet sociale correcties inbrengen in je transitieverhaal, bijvoorbeeld door subsidies voor renovaties van energieverslindende woningen. Dit kan betaalbaar zijn door de spelers die verdienen aan het verbruiken van gemeenschappelijke goederen zoals propere lucht, water of open ruimte hier een proportionele bijdrage voor te vragen. Het is toch te gek dat er instellingen en groepen zijn die enorme winsten maken met een activiteit

die een impact heeft op de gezondheid van een hele maatschappij en niet eens een faire bijdrage leveren aan de kosten die ze veroorzaken voor de gemeenschap. Daarvoor heb je een overheid nodig die haar verantwoordelijkheid neemt en de lasten verdeelt op een eerlijke manier.

Maar er zijn ook voorbeelden waar de verandering van onderuit komt. Kijk naar Güssing, een Oostenrijks dorpje dat op sterven na dood was, tot het radicaal koos voor hernieuwbare energie. In plaats van geld uit te geven om toxische fossiele brandstoffen te transporteren naar hun bergdorp, investeerden de overheden in hernieuwbare energie. Dit maakte het leven goedkoper voor de inwoners en trok nieuwe bedrijvigheid aan. De winsten werden opnieuw geïnvesteerd in de lokale gemeenschap. In enkele jaren

tijd transformeerde Güssing van een quasi dood dorp dat leegliep naar 'the place to be'. Op die manier kan energietransitie ook helpen om te herverdelen.

Dat er iets moet wijzigen en wat de doelstelling is, is door de wetenschap voldoende bepaald met die beperking van de temperatuurstijging tot 1,5 graad. De manier waarop

en welke maatregelen je neemt, dat zijn politieke beslissingen en die kunnen sociaal of niet zijn. De tegenstelling tussen sociale rechten en de strijd tegen klimaatverandering is dus een valse.

TvMR: Ook in de media werd die tweestrijd fel belicht met de betogende leerlingen en studenten ten opzichte van de gele hesjes die sociale bekommernissen op de straat bevochten.

DEL RE: Ogenschijnlijk staan de gele hesjes en klimaatbetogers tegenover elkaar en worden ze tegen elkaar uitgespeeld. Het is voor mij heel begrijpelijk dat iemand die het einde van de maand misschien niet haalt, zich geen zorgen kan maken over het einde van de wereld. En dan wordt het tweede al snel afgeschilderd als een elitair probleem. Maar die tegenstelling, en vooral de angst voor verandering, wordt gevoeld door diegenen die er belang bij hebben om het huidige systeem te behouden. Zij brengen een discours van wat er allemaal zal worden afgepakt en wat je allemaal niet meer zal mogen doen in de toekomst. Om dit te counteren, moeten diegenen die het belang van de klimaatproblematiek inzien ook anders leren communiceren en een positief verhaal

brengen rond transitie en de negatieve aspecten van de status quo benadrukken.

TvMR: En daar hoort een sociale correctie bij?

DEL RE: Inderdaad. Ik kom terug op die eerlijke transitie. Het is onrechtvaardig om de kosten van de transitie op de rug te laden van mensen die het al moeilijk hebben. Er zijn bedrijven en personen die winst hebben gemaakt op het verbruik van onze algemene goederen en mee aan de basis liggen van het probleem. Daar moet je dan ook de kosten van de transitie halen. Ook hier is het belangrijk om te duiden dat er niet enkel kosten zijn aan een transitie maar mogelijk ook grote winsten. In ieder geval is transitie een werk dat we allemaal samen moeten doen. Met inspanningen van individuen komen we maar aan een kwart van de CO₂-vermindering die nodig is om de klimaatsverandering te beperken. Je kan minder vlees eten, meer met de fiets of het openbaar vervoer reizen. Maar drie kwart van de CO₂-vermindering moet komen van het decarboniseren van industrie, transport, landbouw enzovoort. Dat is een collectieve inspanning.

Klimaat en klimaatsactivisten in de rechtbank

TvMR: Steeds vaker wordt een proper en gezond milieu als mensenrecht ook verankerd in verdragen, denk maar aan het EU-Handvest. Zien jullie dit als een meerwaarde?

DEL RE: Die verdragen zijn wel degelijk een meerwaarde, al is het een én-én-verhaal met nationale wetten en maatregelen. Klimaat is een internationaal probleem en dus is een internationale oplossing noodzakelijk. De verankering van rechten in internationale verdragen kunnen hiertoe bijdragen. Ze zorgen voor gemeenschappelijke waarden en doelstellingen die broodnodig zijn voor internationale samenwerking. Daarnaast heb je een vertaling nodig naar de nationale en regionale context. Internationale normen, maar zeker ook de Europese, zijn voor ons een drukkingsmiddel of minstens een kader om de nationale en regionale wetgevers te dwingen om hogere ambities na te streven.

TvMR: Je ziet ook dat het debat zich verplaatst naar rechtbanken waar burgers klimaatsinspanningen van de overheid proberen af te dwingen. Vind je dit een goede evolutie?

DEL RE: Voor ons is de rechtbank een goed forum, omdat het werkt. Je krijgt immers afdwingbare beslissingen. Zo konden we als Greenpeace de Brusselse rechter overtuigen om de Vlaamse regering te verplichten een luchtkwaliteitsplan op te stellen. Natuurlijk zou het beter zijn dat het niet voor de rechtbank komt en de overheid zelf een ambitieus

klimaatsplan op tafel legt. In een ideale wereld bouw je bruggen om de doelstellingen te halen die vooropgezet worden door wetenschappers en gaan politici en beleidsmakers aan de slag met de feiten om die doelstellingen te behalen. Maar in de huidige context ben ik blij dat de juridische weg er is. We kijken zeker ook niet alleen naar overheden. Ik sprak reeds over de verantwoordelijkheid van bepaalde bedrijven in het klimaatverhaal. Een juridische aansprakelijkheid moet niet uitgesloten worden. En gezien de globale impact en globale aanwezigheid van die bedrijven moet je durven denken aan een internationale responsabilisering, waarom niet naar analogie met een Internationaal Strafhof of Hof van Justitie?

TvMR: Het recht, en dan zeker het strafrecht, wordt de laatste tijd in Europa echter ook gebruikt door de overheid om activisten aan te pakken. Denk maar aan de criminalisering van organisaties en individuen die migranten helpen. Zien jullie een gelijkaardige trend?

DEL RE: Ook wij zien dat in vele landen de ruimte voor maatschappelijke acties en burgerlijke ongehoorzaamheid steeds verder ingeperkt wordt, en zelfs gecriminaliseerd. Onlangs werden 12 Greenpeace-activisten gearresteerd in Slovaakse omdat ze een banner bevestigden op een toren van een ontginningssite voor steenkool. Hoewel ze geen enkele schade hadden toegebracht en het om een traditionele maatschappelijke actie gaat, werden ze verschillende dagen in hechtenis genomen en werd er gedreigd met gevangenisstraffen tot 10 jaar, zagezegd omdat ze de energietoevoer in gevaar zouden hebben gebracht. Dit soort intimidatie zijn we gewoon in landen zoals China of Amerika. We moeten vaststellen dat het steeds meer het nieuwe normaal wordt in sommige Europese landen. Hier zie ik dan ook een belangrijk punt om samen te werken met mensenrechtenbewegingen. Onze cruciale rechten om de boodschap over te brengen - zoals vrije meningsuiting, persvrijheid en vrijheid van vereniging - komen onder druk te staan.

Zorgwekkende maar ook positieve signalen

TvMR: Wat je vertelde over de inperking van rechten voor activisten, ligt in de lijn van wat Philip Alston, VN speciale rapporteur voor extreme armoede, vaststelde. Hij gaf aan dat de klimaatsverandering tot 'climate apartheid' kan leiden, waarbij de rijken betalen om te ontsnappen aan hun verplichtingen, terwijl de armen de gevolgen voelen. Hij zag een stijging van onzekerheid waarop huidige nationalistische leiders inspelen, wat zelfs de rechtstaat en democratie kan ondermijnen. Zie jij eenzelfde dynamiek?

DEL RE: Het is zonder meer verontrustend om te zien dat op het moment dat je méér internationale samenwerking nodig hebt en méér ondersteuning van internationale organisaties, ngo's en middenveldorganisaties, juist die internationale organisaties meer dan ooit onder vuur liggen. Je moet nu juist krachten bundelen. Die focus op nationale sentimenten ondermijnt zonder twijfel goede klimaatmaatregelen. Vanuit een mensenrechtelijk perspectief zijn ze ook onlogisch. Kijk naar het Amazonewoud. Het is de long van onze planeet en is van het grootste belang voor ons allemaal. Het is dan ook niet meer dan logisch dat het internationale recht verplichtingen zou opleggen over het behoud en bescherming van dit gebied. Juist nu maakt de Braziliaanse president Bolsonaro van het Amazonewoud een nationalistisch strijdpunt, waarbij niet alleen het klimaat maar ook de rechten van inheemse volkeren onder vuur komen te liggen.

TvMR: Ook nationaal waren vele klimaatactivisten erg teleurgesteld na de verkiezingen. Ondanks de grote aandacht voor het milieu op straat en in de media, zagen we dezelfde nationalistische reflexen in het stemhokje. Heeft de klimaatbeweging gefaald om de harten en geesten te winnen?

DEL RE: Ik geef toe dat het gemakkelijk was om na de uitslag teleurgesteld te zijn. Maar ik zie toch ook veel positieve signalen. Als je vandaag met een jaar geleden vergelijkt, zie je dat klimaat als thema sterk op de agenda is gezet. Dat alléén al is een verwezenlijking. Door de vibe van de betogingen leefde de indruk dat de mentaliteitswijziging snel zou gaan. Maar elke strijd heeft zijn tijd nodig, kijk maar naar de strijd tegen de slavernij of voor het vrouwenstemrecht. En er zijn die lichtpunten, zoals een groeiend bewustzijn bij de bevolking, een stijgend aantal personen die zich willen engageren en op straat komen, en dan het feit

dat zo goed als elke partij klimaat als thema heeft opgenomen. Zelfs in de startnota voor de Vlaamse regering vind je klimaat terug.

TvMR: Is die startnota dan een goed begin voor klimaattransitie in Vlaanderen?

DEL RE: Die nota is natuurlijk ruim onvoldoende. Vlaanderen zou beter een voorbeeld nemen aan de nota's in de Scandinavische landen. Denemarken komt met een klimaatplan met écht ambitieuze doelstellingen (70% vermindering CO2 in 2030 en CO2 neutraal in 2050), terwijl men er hier schrik voor heeft. Politiek mist de moed om zich te engageren met ambitie, uit angst dat de doelstellingen niet gehaald worden. Dus blijft men hangen bij 'we zullen eerst zorgen dat we de huidige objectieven halen'. Punt is dat dit geen willekeurige doelen zijn, maar dat wetenschappers wereldwijd deze vooropstellen om ervoor te zorgen dat klimaatopwarming beperkt blijft tot anderhalve graad en hiermee ook de meest desastreuze effecten ervan kunnen voorkomen worden. Mobiliteit is ook zo'n thema waarvan iedereen toch inziet dat het niet verder kan zoals het nu gaat, met de talrijke, lange files, met een negatief effect op zowel klimaat en gezondheid, als op economie en welzijn.

TvMR: Tot slot, wat zie je als de meest cruciale stap die we moeten zetten om klimaatverandering aan te pakken?

DEL RE: We moeten dringend ophouden met te debatteren over de doelstellingen. Dat debat is intussen voldoende beslecht door de wetenschap. Nu is het tijd voor maatregelen die naast effectief ook sociaal vriendelijk zijn. We hebben stappen gezet, maar wij zullen natuurlijk pas tevreden zijn als er een ambitieus klimaatplan met concrete maatregelen voorligt.

‘Ik zal als democraat strijdend ten onder gaan’

TvMR sprak met Jan Mertens

Jan Mertens (°1965) is wetenschappelijk medewerker bij de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling, actief in de ecologische denktank Oikos en columnist bij MO*. TvMR sprak met hem in zijn kantoor aan de Brusselse Kruidtuin. Het werd een gesprek over ecologie, mensenrechten, burgerschap, intergenerationale gerechtigheid en actieve hoop.

TvMR: Welke weg heb je afgelegd om te belanden bij de thema's waarover je vandaag schrijft en nadenkt?

MERTENS: Al in mijn tienerjaren was ik geëngageerd en actief in de jeugdbeweging, de jeugdraad, de wereldwinkel, het 11.11.11-comité... Ik vond het toen al raar dat de klanten mensen wilden helpen aan de andere kant van de wereld, maar toch met de auto naar de wereldwinkel kwamen. Ik dacht: we moeten hier iets veranderen. Ik heb het grootste deel van mijn leven gewerkt voor de groene politieke partij en ben al lang actief bij Oikos. Met wat recul is het centrale thema voor mij ecologische rechtvaardigheid.

TvMR: Hoe belangrijk is die toevoeging 'ecologisch' aan het begrip rechtvaardigheid?

MERTENS: Voor 'klassiek' links hangt rechtvaardigheid samen met het beeld van een machtsstrijd tussen rijk en arm. Het milieu is de toeschouwer daarvan. Volgens mij klopt dat niet. Je moet de machtsstrijd bekijken binnen de arena waarin hij wordt uitgevochten: op een begrensde planeet. Het milieu is de arena. Vervang 'rijk' en 'arm' door 'ecologisch gulzig' of 'ecologisch ongulzig' en je beseft meteen: rechtvaardigheid zal ecologisch zijn, of ze zal niet zijn.

Op een begrensde planeet moeten we anders denken over rechtvaardigheid en rechten. Ik ben in mijn denken erg beïnvloed door mensen als Ton Lemaire en Wolfgang Sachs. Zeker Sachs heeft rechtvaardigheid altijd in een Noord-Zuid-perspectief gezien. Ondertussen gaat het steeds meer over een mondiale consumentenklasse.

Dominique De Meyst*

TvMR: Je koppelt die rechtvaardigheid ook aan het concept burgerschap.

MERTENS: De eerste generatie grondrechten, burgerlijke en politieke rechten, is niet verbonden met een welbepaalde uitvoeringsplicht. Er staan als het ware automatisch verplichtingen van de overheid tegenover. Vanaf de tweede generatie grondrechten, sociale, culturele en economische rechten, hangt de uitvoering samen met hoe de overheid het recht invult — iemand moet financieren. Ecologische rechten zoals het recht op een gezond leefmilieu en, gezien mijn visie op burgerschap, het recht op een gezond leven voor iederéén (al betreden we hiermee ook het domein van de derde generatie grondrechten, de collectieve rechten), zijn ook van die invulling en financiering afhankelijk. Typisch voor het groene denken zit daar, naast horizontale rechtvaardigheid tussen burgers in het hier en nu, ook een component intergenerationale rechtvaardigheid bij. Wat met de kleinkinderen?

TvMR: Als latere generaties grondrechten een visie en beleid veronderstellen, wat betekent het dan voor het recht op een gezond leefmilieu als een overheid geen actie onderneemt?

MERTENS: Dat is inderdaad een probleem. In België staat het recht op een gezond leefmilieu in de grondwet, weliswaar vaag. Dat creëert een verantwoordelijkheid voor de overheid die wat mij betreft verregaand is. Momenteel loopt een rechtszaak in België, die probeert de overheid een verantwoordelijkheid op te leggen die voorbij de huidige legislatuur loopt. Ze gaat dus uit van een ruim concept van burgerschap, waarin ook toekomstige generaties zitten.

TvMR: Je spreekt ook vaak over wat rechten niét zijn.

MERTENS: Mensen noemen sommige dingen voor zichzelf een 'recht', vliegen bijvoorbeeld. In mijn visie heb je geen 'recht' op zoveel en zover en zo goedkoop vliegen als je zelf wilt, omdat de uitoefening van dat recht consequenties heeft. Die keuze neemt ecologische ruimte in. In het concept 'recht' zit dus ook

* Dominique De Meyst is legal officer bij Unia.

vrijheid: wat is mijn vrijheid waard indien mijn invulling van een verondersteld recht ertoe leidt dat de vrijheid van iemand anders aan de andere kant van de wereld of iemand die nog moet geboren worden, wordt ingeperkt?

TvMR: Rechten en vrijheid zijn in feite twee kanten van eenzelfde medaille.

MERTENS: Ja. Aan de ene kant bracht de moderniteit ons vrijheid, emancipatie, zelfbeschikking. Als ecologist heb ik ook oog voor de keerzijde: dat we vooruitgang invullen als economische groei. We dachten misschien dat we ons met wetenschap en technologie konden bevrijden van de natuurlijke grenzen van de planeet, maar groei vindt niet in een vacuüm plaats. Een doorgedreven modernistische invulling van vrijheid leidt er dus gek genoeg toe dat onze vrijheid kleiner wordt.

Daarom moeten we vrijheid met grenzen verbinden. Dat is voor liberalen een moeilijke gedachte, maar ze is essentieel als we willen dat vrijheid blijft duren. In een debat met Dirk Verhofstadt ging het ooit over de vraag of we SUV's mogen verbieden. 'Uiteraard niet', zei Verhofstadt, 'je mag enkel het gebruik ervan belasten'. Maar die SUV rijdt niet rond in een vacuüm —die neemt ruimte in en heeft dus een aanzienlijk grotere impact op de vrijheid van andere mensen dan een fiets. De vrijheid om met een SUV te rijden is niet neutraal. Een vrijheid die geen rekening houdt met rechtvaardigheid, vind ik een arm soort vrijheid. Waarom zou ik keuzes maken waarvan ik weet dat ze de vrijheid van anderen verkleinen?

TvMR: Moet de aanpak van klimaatverandering volgens jou democratisch zijn?

MERTENS: Ja, dat is fundamenteel. Duurzaamheid is een discursief begrip — je moet het telkens opnieuw invullen, en die invulling kan verschillen van persoon tot persoon. De wetenschap kan mij uitleggen hoeveel ecologische ruimte, uitgedrukt in CO₂-eenheden, ik mag innemen om de 1.5°C niet te overschrijden. Hoe we die ruimte vervolgens op individueel niveau invullen, ligt open. Die openheid moet in het concept zitten. Je moet permanent opnieuw kunnen discussiëren wat het goede leven betekent, weliswaar binnen planetaire grenzen. Daar heb je een democratie voor nodig.

Onze democratie is weliswaar niet goed aangepast aan langetermijntuitdagingen. De politieke horizon ligt vaak niet verder dan volgende verkiezingen. De relevante politieke gemeenschap die een stem heeft in het debat gaat bovendien uit van een erg enge definitie van burgerschap. Onze democratie zou andere keuzes maken mocht ze luisteren naar de klimaatjongeren. Onze democratie is evenmin aangepast aan snelle verstoringen. Het antropoceen, het huidige geologisch tijdperk, waarin de mens zijn of haar stempel op de aarde drukt, zal door verstoring gekenmerkt worden. De werkelijkheid zal onvoorspelbaarder worden. Het beleid dat we momenteel maken gaat nochtans uit van een grote voorspelbaarheid. Al in de jaren zeventig waren er mensen in het groene denken die in een of andere vorm van eco-dictatuur een valabel alternatief voor democratie vonden. Ik niet. Mijn positie – en ik ben daarin mee beïnvloed door dingen die ik van Habermas las – is: 'Ik zal als democraat strijdend ten onder gaan'.

TvMR: Waarom kan een eco-dictatuur voor jou nooit een oplossing zijn?

MERTENS: Omdat je ideologie niet uit de debatten kan knippen. Het verlangen van velen om een neutrale regering van experts aan te stellen vind ik begrijpelijk, maar gevaarlijk. Ik geloof in een democratie die steunt op ideologische verschillen. Politiek filosoof Stefan Rummens spreekt over democratie als een theater. De acteurs gaan in debat over wat de gewenste maatschappij is. Ik kan als

acteur mijn groene positie gemakkelijk innemen omdat een andere acteur mij van weerwoord zal dienen. Elk debat is een stap dichterbij de waarheid, die je per definitie nooit bereikt. De fundamentele vragen in een democratie zijn vragen over waarden en die kunnen we op zich niet zomaar 'neutraal' of 'wetenschappelijk' oplossen. Ronald Reagan heeft zich ooit laten ontvallen dat, voor de maatschappij die hij wou, de armen nog niet arm genoeg en de rijken nog niet rijk genoeg waren. Dat is honderd procent een waardenkwestie.

Voor de klimaatkwestie is het net zo. Ze is niet neutraal. Klimaatverandering is ten gronde een systemisch probleem, een symptoom van onze manier van leven. Dat debat tussen de waarden over hoe we onze samenleving willen organiseren, is dus van groot belang.

TvMR: Inherent aan het democratisch systeem

zoals wij dat hebben opgebouwd, is kapitalisme. Op een bepaalde manier staat kapitalisme lijnrecht tegenover klimaat.

MERTENS: We vullen de moderniteit inderdaad in met consumptiedrang, reclame, kortetermijndenken... Elk individu is in die visie een homo economicus, gedreven door belangen. Je zou de mens echter ook kunnen zien als een solidair wezen, wiens eigen belangen even zwaar wegen als de belangen van diens kinderen of van een ander mens elders ter wereld. In onze economie geldt echter het eigen belang: je wordt gestimuleerd om hebzuchtig te zijn. Van welk concept van vrijheid gaat die hebzucht uit? Kapitalisme steunt op een ontkenning van de begrensdeheid van de planeet. De opkomende autoritaire stromingen gaan daar volop in mee: zij proberen de voorrechten van een kleine groep ten koste van alles te behouden.

Ik voel mij veel vrijer wanneer ik zelf in volle besef kan kiezen om anders te leven, dan wanneer ik ontken dat er een probleem is. Dat is voor mij ook vrijheid van grenzen: in volle verantwoordelijkheid proberen te leven in waarheid.

TvMR: Het begrip 'leven in waarheid' komt vaak terug.

MERTENS: De term komt van Václav Havel. Ook in het boeddhisme bestaat het concept. Het komt erop neer dat je de werkelijkheid probeert te zien zoals ze is. Er is voor mij een grote vrijheid aan leven in waarheid met een besef dat het helemaal fout kan gaan. Vrijheid en verantwoordelijkheid vallen dan samen.

TvMR: Is leven in waarheid of leven in ontkenning een persoonlijke keuze en dus ook een persoonlijke verantwoordelijkheid?

MERTENS: Het is niet productief om de kwestie vanuit die hoek te benaderen. Laten we ons afvragen waarin mensen geluk kunnen vinden. Als je ecologist bent, moet je een vorm van geluk kunnen uitstralen, want ecologisme wordt vaak gezien als 'minder', als 'afbouwen', ook al vind ik het tegendeel waar. Hierdoor kan ik mensen aan het denken zetten. Praten over verdriet en zeker ecologisch verdriet is een groot taboe. Ik kan niets met dat geforceerd optimisme waarin iedereen grossiert. Als je aanvaardt dat je misschien verdrietig bent, komt er ruimte vrij voor iets anders.

TvMR: Waarvoor, bijvoorbeeld?

MERTENS: Actieve hoop. Dat is een concept ontwikkeld door Joanna Macy. Om hoopvol te zijn, moet je als het ware de apocalyps durven denken en heel kwetsbaar worden. Je moet de rapporten over het klimaat wel lezen. Je moet zover geraken dat de

gedachte aan een slechte afloop je niet meer verlamt. Eens je dat aanvaardt, zonder het vast te houden, kun je energie vinden in elke dag opnieuw proberen. Naast mijn bureau hangt een boeddhistische spreuk: 'Het maakt niet uit of je iets groots of iets kleins doet'. Iets doen voedt de hoop.

Vroeger dacht ik dat ik in mijn leven de hele wereld moest veranderen. Geleidelijk ben ik gaan inzien dat het goed is om engagement los te koppelen van het resultaat en te focussen op hoe je in het leven staat. 'De aarde voelt jouw verzet wel', is een gedicht dat ik ooit schreef aan mezelf. Hij brengt mij altijd terug bij de les.

TvMR: Hoe ervaar je als ecologist het recht op vrije meningsuiting?

MERTENS: Mijn gevoel is niet dat het recht van vrije meningsuiting uitgehold wordt, maar wel dat we de waarheid steeds minder kunnen ontkennen en de tegenstand dus harder wordt. De hardnekkigheid waarmee de klimaatjongeren worden aangevallen is beangstigend.

Vroeger konden we de ecologische *fall-out* van onze keuzes afschuiven op de andere kant van de wereld. Nu komt de andere kant van de wereld naar ons, letterlijk en figuurlijk, en ook bij ons groeit de ongelijkheid. Zo zijn we terug bij het rechtvaardigheidsprincipe. Wij overleven die ene graad wel, maar elders ter wereld is de natuur fundamentele voor het leven en kan één graad het verschil betekenen tussen leven en dood. De onrechtvaardigheid wordt op de spits gedreven en de communicatie bijgevolg ook.

Ik heb het moeilijker met het feit dat het recht van vrije meningsuiting wordt misbruikt om onwetenschappelijke informatie de wereld in te sturen. Wetenschap is een zoeken naar de waarheid en is niet waardevrij. Wetenschap evolueert. We kunnen discussiëren over hoé we de klimaatverandering oplossen, maar 97% van de wetenschappers is het eens over de menselijke inbreng in klimaatverandering. We gaan de andere 3% de mond niet snoeren, maar dat zij onder het mom van vrije meningsuiting recht zouden hebben op grote pagina's in de krant, dat is een probleem. De waarheid heeft ook rechten.

TvMR: Kan natuur het hoogste goed zijn?

MERTENS: De natuur is niet de ándere. De mens heeft de natuur meer nodig dan omgekeerd. Dat inzicht zou de mens gerust tot bescheidenheid mogen aanzetten. Een boom heeft niet pas waarde wanneer de mens hem waarde toekent. Men zegt mij dat ik een Kantiaan ben: de natuur is niet enkel een middel maar ook een doel op zich. Er is inherente waarde in natuur als een geheel waar we deel van zijn. Als we onszelf als

Interview

mensen dan toch zoveel beter vinden dan de rest van de natuurlijke wezens, moeten we dat bewijzen in een ethische houding ten opzichte van die natuur.

TvMR: Wat is jouw blik op de komende jaren?

MERTENS: Het zijn de jaren van de waarheid. We hebben veel mogelijkheden om het goed te doen, maar de kans is groot dat we het niet goed zullen doen. Er zijn nog te veel machtige mensen die te veel te verliezen hebben. Ik denk dat het leven voor onze kinderen en kleinkinderen er moeilijker zal uitzien. Ik hoop dat we in volle vrijheid zullen kiezen voor een ethische manier van leven waarbij we minder zwaar wegen op de planeet.

Ik voorzie conflicten of mogelijk zelfs uiteindelijk een maatschappij met een autoritair bestuur. Klassieke instituties kunnen instorten, maar er kan ook iets moois ontstaan in het puin. Mensen met zelfplukboerderijen, die de grond zo vruchtbaarder maken, zouden de helden van de nabije toekomst kunnen worden. De mensen die we nu als arm beschouwen zouden

weleens de vaardigheden en veerkracht kunnen hebben om de moeilijke tijden die eraan komen te overleven.

TvMR: Laten we ons voorlopig focussen op de hoop.

MERTENS: Ergens gaat hoop ook over verwondering. Hoe kunnen opnieuw verwonderd zijn en niet aan de schoonheid voorbij lopen? In de tijd van de rakettenbetogingen hing het doembeeld boven ons dat een atoomoorlog ons zou vernielen. Herman Van Veen zong in 1984 een lied waarin de volgende zin zit: 'vandaag las ik dit nieuwsbericht/de bom valt nooit'. We waren er niet op voorbereid dat de storm zou gaan liggen. Zo zie je maar: mensen denken vaak dat een alternatief niet mogelijk is. Ik heb het vertrouwen dat als we weer verwonderd, kwetsbaar en verdrietig durven zijn, we de veranderingen die eraan komen kunnen verwelkomen in plaats van er bang van te zijn. Die mentale oefening moeten we maken —we worden er vrijer en gelukkiger van.